

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**Α΄ ΚΥΚΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία
Ιστορία Νέου Ελληνισμού**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΓΚΙΟΥΜΟΥΛΤΖΙΝΑΣ (ca.
1870 – ca. 1912) : ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ»**

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΔΟΓΑΝΤΖΗ

Επιβλέπων καθηγητής: Αναπληρωτής Καθηγητής Π. Κονόρτας

**Μέλη τριμελούς συμβουλευτικής Επιτροπής:
Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας Ευαγγ. Καραμανωλάκης
Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας Σπ. Πλουμίδης**

**ΑΘΗΝΑ
2017**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βραχυγραφίες

Εισαγωγή σ. 4-12

Ζητήματα ορολογίας σ. 13-18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η Οθωμανική διοικητική διαίρεση της Θράκης.
Ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί στο Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας σ. 19-24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η εκπαίδευση στη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου
..... σ. 25-29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η οργάνωση της εθνικής εκπαίδευσης στη Θράκη.

1. Οι επιθεωρητές
2. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα
 - α. Τα σχολεία
 - β. Οι βαθμίδες
 - γ. Τα μαθήματα
3. Το διδακτικό προσωπικό
4. Οι μαθητές
5. Πηγές χρηματοδότησης σ. 30-42

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Οι φορείς της εκπαίδευσης. Το τρίπτυχο
εκκλησία- προξενείο- σύλλογοι σ. 43-48

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ σ. 49-51

ΠΙΝΑΚΕΣ-ΧΑΡΤΕΣ σ. 52-59

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σ. 60-64

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΘΛΘ	Αρχείο Θρακικού Λαογραφικού Θησαυρού
ΕΙΕ	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΘΕ	Θρακική Επετηρίδα
ΘΗΘ	Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο 19ος αιώνας, όσον αφορά την Οθωμανική αυτοκρατορία, έχει χαρακτηριστεί από την βιβλιογραφία ως ο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή διατηρούνται οι παλαιότερες δομές, έχουμε όμως και εισαγωγή νέων στοιχείων. Το κράτος ασκεί μεγάλη επιρροή στην καθημερινή ζωή και αυξάνει τον έλεγχο του. Προσπαθεί να αποκτήσει τον έλεγχο των πάντων χωρίς την διαμεσολάβηση άλλων (συντεχνίες, γενίτσαροι, θρησκευτικές κοινότητες)¹. Στοχεύει στην εκμηδένιση των διαφορών μέσω μιας σειράς διαταγμάτων (1829 νόμος περί ενδυμασίας, 1839 Χάτ-ι σερίφ του Γκιουλχανέ, 1856 Χάτ-ι Χουμαγιούν)². Με τις μεταρρυθμίσεις ορίζεται εκ νέου η θέση των μουσουλμάνων και των μη μουσουλμάνων, καθορίζεται η νομική θέση της γυναίκας κ.λ.π.³

Οι επιρροές από το Γαλλικό Διαφωτισμό και την Γαλλική Επανάσταση στους Βαλκανικούς λαούς είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη εθνικιστικών ιδεών. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα ο ελληνικός, βουλγαρικός, σερβικός, αλβανικός και ρουμανικός εθνικισμός συμβιώνουν στα Βαλκάνια⁴. Το θέμα του εθνικισμού είναι ιδιαίτερος περίπλοκο. Οι θεωρητικοί του εθνικισμού θεωρούν πως την περίοδο από την Γαλλική Επανάσταση και μετά θα πρέπει να τοποθετηθεί η εμφάνιση και διάδοση του. Ο εθνικισμός είναι το αίσθημα της μοναδικότητας και της ανωτερότητας του έθνους του καθενός και έχει ως κύριο αίτημα την ανεξαρτησία.⁵ Η ιδεολογία του εθνικισμού έχει σκοπό τη διαμόρφωση ταυτοτήτων, τόσο ατομικών όσο και συλλογικών.⁶

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δημιουργούνται ανεξάρτητα και αυτόνομα κράτη που ζητούν παράλληλα και την χειραφέτηση τους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο μέσω της δημιουργίας ανεξάρτητων εκκλησιαστικών οντοτήτων (Σερβική Εκκλησία 1830, Ελλαδική Εκκλησία 1833, Βουλγαρική Εκκλησία 1870, Ρουμανική Εκκλησία 1885).⁷

¹ R. Davison, *Reform in the ottoman empire, 1856-1876*, Princeton 1963 και D. Quataert, *Η οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, 2006, σ. 95-96.

² D. Quataert, *Η οθωμανική αυτοκρατορία*, σ. 115-116.

³ L. Ortaylı, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19ος αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, Αθήνα 2004, σ. 103-154 και ό. π., σ. 115.

⁴ Κ. Θ. Μπινίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996, σ. 28.

⁵ P. Kitromilides, «Imagined Communities and the origins of the National Question in the Balkans», στο: M. Blinkhikn-Th. Veremis (ed.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα 1990, σ. 23-66 και E. Gellner, *Εθνη και εθνικισμός*, μετάφραση Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα 1992 και ό. π., σ. 19.

⁶ Μαρία Κ. Καραγεώργου, *Ελληνική Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός*, σ. 64 και Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1996.

⁷ Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17ος-αρχές 20ου αιώνα*, Αθήνα 1998, σ. 228-229.

Η δεκαετία του 1970 αποτελεί το αποκορύφωμα του Βουλγαρικού Ζητήματος, η αρχή του οποίου τοποθετείται τη δεκαετία του 1860. Στοχεύει στην ίδρυση Βουλγαρικής Εκκλησίας ανεξάρτητης από το Πατριαρχείο, της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Η τελευταία ιδρύεται με σουλτανικό φερμάνι το 1870 και περιελάμβανε 13 από τις 30 επαρχίες που διεκδικούσαν οι Βούλγαροι. Το 10ο άρθρο όμως επέτρεπε την προσάρτηση και άλλων οθωμανικών επαρχιών στην Εξαρχία στην περίπτωση που ο πληθυσμός αυτών των περιοχών παρουσιαζόταν κατά τα 2/3 του ως βουλγαρικός⁸.

Τον 20ο αιώνα κυριαρχεί το κίνημα των Νεοτούρκων. Οι Νεότουρκοι (όσοι ήταν οπαδοί της Ένωσης και Προόδου)-στρατιωτικοί- με σύνθημα τους το τρίπτυχο: Εκδυτικισμός - Ισλαμισμός - Τουρκισμός εγκαινιάζουν μια εθνική πολιτική, η οποία βασίζεται στην εθνική ενότητα. Προϋπόθεση για να επιτευχθεί η εθνική ενότητα ήταν ο αποκλεισμός των μη μουσουλμάνων⁹.

Η Βαλκανική κρίση του 1875, ο ρωσο - οθωμανικός πόλεμος του 1878, η ρωσική κατοχή, ο Βουλγαρικός εθνικισμός, συμβάλλουν στην εύρεση ενός τρόπου άμυνας για τη διασφάλιση της γλωσσικής, φυλετικής και θρησκευτικής συνείδησης των ανθρώπων. Τα σχολεία είναι τα πιο κατάλληλα για να ενισχύσουν την εθνική αυτογνωσία¹⁰.

Η οργάνωση της εκπαίδευσης στη Θράκη τον 19ο-20ο αιώνα ομοιάζει με εκείνη της Μ. Ασίας και της Μακεδονίας¹¹, ενεργεί δηλαδή μέσα στο πλαίσιο των δυνατοτήτων που παρείχε το προνομιακό καθεστώς. Η κοινοτική αυτοδιοίκηση ήταν η αρχή εκπροσώπησης των ορθοδόξων. Δημογεροντία, εφορία και επιτροπές ναών ήταν τα τρία σώματα-ρυθμιστές των συνθηκών στην περιοχή. Πατριαρχείο και Ελληνικό κράτος παρεμβαίνουν όσον αφορά την οικονομική ενίσχυση, αποστολή

⁸ Ο. π., σ. 228-229 και S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως λίγο πριν από την Άλωση της Πόλης μέχρι και την επανάσταση του 1821*, Αθήνα 2010.

⁹ Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1998, σ. 39-40, 453, 456-457.

¹⁰ Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα 1992, σ. 71-78.

¹¹ Χ. Σπ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922), τόμος Α'. Η γέννηση και η εξέλιξη των σχολείων*, Αθήνα 1989, σ. 200 και εξής και ό. π., σ. 14, 19-20 και Σ. Κεκριδής, «Η εκπαιδευτική κατάσταση της Θράκης στις αρχές του 20ου αιώνα: Η περίπτωση του Βασιλικού», *Θ. Ε.* τόμος δέκατος (1995-1998), σ. 245-251 και Κλεονίκη Α. Δρούγκα, *Η ελληνική παιδεία στην Ανατολική Θράκη κατά την οθωμανοκρατία (1352-1922). Η ιδεολογική λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 40, 74-76, 153-156, 155, 371-372.

δασκάλων και βιβλίων. Δεν υπάρχει ενιαίο πρόγραμμα και παρατηρείται έλλειψη ενός και μόνο κέντρου οργάνωσης¹².

Μεγαλύτερη μέριμνα παρατηρείται για τα Σαντζάκια Αδριανουπόλεως, 40 Εκκλησιών, Γκιουμουλτζίνας και Δεδέαγατς στα οποία υπήρχε πυκνότερος βουλγαρόφωνος πληθυσμός.¹³ Στις περιοχές αυτές οι Βούλγαροι επιχειρούν να διαδώσουν τη βουλγαρική γλώσσα μέσω των σχολείων και να καλλιεργήσουν βουλγαρική συνείδηση στους σλαβόφωνους της Θράκης και της Μακεδονίας προκειμένου να έχουν εφόδια για πιθανές διεκδικήσεις.

Για την περιοχή Αχή Τσελεμπί διαβάζουμε: «Η εξαρχία προς μισθοδοσίαν αρχιερατικών επιτρόπων, ιερέων, διδασκάλων και λοιπά εξοδεύει υπέρ του τμήματος τούτου ετησίως άνω των 2000 λιρών ενώ ημείς εξοδεύομεν μον. λ. οθ. 85. Συμφέρον θα ήτο, αν εξευρισκόμενοι διετίθεντο υπέρ του τμήματος τούτου ετησίως και έτεροι 100-150 λίραι δια να ενισχύσωμεν εκεί τον κατά των σχισματικών αγώνα, τουθ' όπερ συμφωνεί ημίν υπό πολλάς επόψεις»¹⁴. Ακόμα από επιστολή του Μητροπολίτη Ξάνθης Ιωακείμ (25-7-1906) προς τον Υπουργό Εξωτερικών πληροφορούμαστε για εκβουλγαριστικές ενέργειες στους καζάδες Ξάνθης και Αχή Τσελεμπί: «... οι άσπονδοι ημών εχθροί, οι Βούλγαροι, εις το θρακικόν τούτο τμήμα της εμής επαρχίας, το συνορευόμενον αφ' ενός μεν υπό της Ανατολικής Ρωμυλίας, αφ' ετέρου δε υπό της Μακεδονίας, ήτοι εις τους Καζάδες Αχή Τσελεμπί και Ξάνθης, στρέψαντες άπασαν την προσοχήν αυτών, επ' εσχάτων επέτειναν τας εκβουλγαριστικάς αυτών ενεργείες»¹⁵.

Η ελληνική εθνική εκπαίδευση ενδιαφερόταν ιδιαίτερω για την εκπαίδευση της υπαίθρου. Οι φτωχοί χωρικοί καθόριζαν τη σχολική τους επιλογή και μετάλλασσαν την εθνική τους ταυτότητα ανάλογα με το ποιος πρόσφερε τα υψηλότερα υλικά ανταλλάγματα¹⁶. Γι' αυτό : «εν τοις χωρίοις σχολείων υπέρ ων έπρεπε η μεγαλύτερα να καταβάληται φροντίς, διότι των χωρικών προ πάντων την ελλειπή εθνικήν συνείδησιν ανάγκην έχομεν να επιρρώσωμεν και ουχί των εν ταις πόλεσι»¹⁷.

¹² Π. Βακουφάρης, «Η κοινοτική διοίκηση μετά τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ) και οι κανονισμοί Κεσάνης και Αλεξανδρούπολης (Δεδέαγατς)», *Θ. Ε*, τόμος πέμπτος, 1984, σ. 21-22.

¹³ Ελένη Δ. Μπελιά, *Εκπαίδευση και αλωτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 187-190.

¹⁴ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία Θράκης*, Ξάνθη 1998, τόμος Α', σ. 477.

¹⁵ Ο. π., τόμος Γ', σ. 482.

¹⁶ Σ. Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια. Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη 1878-1914*, Αθήνα 2006, σ. 159.

¹⁷ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία Θράκης*, τόμος Β', σ. 257-258.

Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους συνοψίζεται σε τρία σημεία: 1) επιχορήγηση των κατά τόπους κοινοτήτων μέσω των προξενείων για την κάλυψη των δαπανών των λειτουργούντων σχολείων και για τη σύσταση νέων, 2) μέριμνα για την καλύτερη λειτουργία των σχολείων και για την εκπλήρωση του προορισμού τους και ως εθνικών κέντρων, 3) κατάρτιση εκπαιδευτικών στελεχών από τον πληθυσμό των αλύτρωτων περιοχών¹⁸.

Αντικείμενο της μελέτης αυτής αποτελεί η ελληνική εκπαίδευση στο Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας (σημ. Κομοτηνή, Gumuljina-οθωμανικά, Gumülcine-τουρκικά, Gyumyurdzhina/Gyumyuldzhina-βουλγαρικά)¹⁹ καθώς και η διαδικασία διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης μέσω αυτής το 19ο-20ο αιώνα, συμβατικά από το 1870 έως το 1912. Αφετηρία του χρονικού πλαισίου αποτελεί η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας και το ξέσπασμα του βουλγαρικού εθνικισμού και γενικά των εθνικιστικών ιδεών τον 19ο αιώνα. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913 καθορίστηκαν ως όριο καθώς την περίοδο αυτή οι αλλαγές είναι συνεχείς και σηματοδοτούν την έναρξη μιας καινούργιας εποχής. Η οθωμανική αυτοκρατορία περιορίζεται στην Ανατολική Θράκη, ενισχύεται ο τουρκικός εθνικισμός που κατόρθωσε να αναγορευθεί σε κυρίαρχη ιδεολογία του Τουρκικού κράτους.

Προς αποφυγή παρερμηνειών αναφέρουμε πως ακολουθούμε την οθωμανική διοικητική διαίρεση της περιοχής και όχι την εκκλησιαστική. Επομένως θα γίνει λόγος για Σαντζάκια (βασική διοικητική μονάδα της οθωμανικής αυτοκρατορίας που σχημάτιζε το μπεηλερμπεηλίκι), Καζάδες (ενδιάμεσες μικρότερες διοικητικές μονάδες) και Ναχιέδες (περιφέρειες) που αποτελούνταν από χωριά και ένα οχυρό ή πόλη. Σημειώνουμε πως στις περιοχές ενδιαφέροντος μας επεκτεινόταν εκκλησιαστικώς η δικαιοδοσία των Μητροπόλεων Μαρωνείας και Ξάνθης²⁰.

Συγκεκριμένα το Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας της περιόδου 1878-1912, υπαγόταν στο Βιλαέτι Αδριανουπόλεως. Συνόρευε βόρεια με την Ανατολική Ρωμυλία (και από

¹⁸ Ελένη Δ. Μπελιά, *Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Θράκη 1869-1910*. Ανάπτυξη από τα πρακτικά του Συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στις 5-9 Δεκεμβρίου 1985 στην Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, με θέμα «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη», Θεσσαλονίκη 1988, σ. 246.

¹⁹ Π. Κονόρτας, «Γκιουμουλτζίνας Καζάς (1878-1912)», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=NOO36>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016.

²⁰ Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μείζονος Θράκης*, Αθήνα 2004, σ. 21 και Π. Κονόρτας, «Ξάνθη και Περιθεωρίου Μητρόπολη», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=NOO36>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016.

το 1885 με τη Βουλγαρία) και το Σαντζάκι Αδριανουπόλεως (από το 1886: Καζάς Κίρτζαλι), ανατολικά με τα Σαντζάκια Αδριανουπόλεως (Καζάς Ορτάκιοϊ) και Δεδέαγατς (Καζάδες Σουφλίου και Δεδέαγατς), δυτικά με το Βιλαέτι Θεσσαλονίκης και νότια βρεχόταν από το Αιγαίο Πέλαγος. Το Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας περιελάμβανε τους Καζάδες Γκιουμουλτζίνας (σημ. Κομοτηνή, Gumuljina-οθωμανικά, Gumülcine-τουρκικά, Gyumyurdzhina/Gyumyuldzhina-βουλγαρικά), Σουλτάν Γερί (Sultan Yeri, σημ. περιοχή Krumovgrad στη Βουλγαρία), Αχή Τσελεμπί (Ahi çelevi, σημ. περιοχή Smoljan στη Βουλγαρία), Ξάνθης (Iskece, Eskice, βουλγ. Ksanti, Skeča), Εγρί Δερέ (Egri Dere, σημ. περιοχή Ardino στη Βουλγαρία), Δαρί Δερέ (Dari Dere, σημ. περιοχή Zlatograd στη Βουλγαρία). Οι Καζάδες περιελάμβαναν και τους αντίστοιχους Ναχιέδες²¹.

Στο πλαίσιο της εργασίας θα μελετηθούν οι Καζάδες Γκιουμουλτζίνας, Αχή Τσελεμπί, Ξάνθης και Δαρί Δερέ καθώς σε αυτούς εντοπίζεται ορθόδοξος πληθυσμός, όπως θα αναφερθεί λεπτομερώς σε αντίστοιχο κεφάλαιο.

Το Σαντζάκι επιλέχθηκε εκτός από προσωπική επιθυμία ενασχόλησης με την εν λόγω περιοχή, και γιατί είναι σύνδεσμος μεταξύ Θράκης-Μακεδονίας, ιδιαίτερα ο Καζάς Ξάνθης. Επίσης, η περιοχή του Αχή Τσελεμπί στα βόρεια της Ξάνθης βρισκόταν στα σύνορα με την Ανατολική Ρωμυλία. Περιοχές κοντά στα σύνορα πάντα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποτελούν εστίες έντονων αναταράξεων²².

Διευκρινίζουμε στο σημείο αυτό και τη χρήση του όρου εκπαίδευση αντί του όρου παιδεία. Ο πρώτος έχει να κάνει με την οργανωμένη εκπαίδευση (σχολικό δίκτυο) ενώ ο δεύτερος είναι πιο γενικός και νοηματοδοτείται περισσότερο ως πνευματική καλλιέργεια²³.

²¹ Π. Κονόρτας, «Γκιουμουλτζίνας Καζάς (1878-1912)», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=NOO36>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016 και του ιδίου: «Γκιουμουλτζίνα Σαντζάκι (1878-1912)», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=NOO36>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016, «Αχή Τσελεμπί Καζάς (1878-1912)», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=NOO36>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016, «Ξάνθης Καζάς (1878-1912)», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=NOO36>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016, «Δαρί Δερέ Καζάς (1878-1912)», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=NOO36>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016 και Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου ελληνισμού. Θράκη, Θεσσαλονίκη* 1993.

²² Θ. Παπαζώτος, «Το αρχείο της Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής αδελφότητας Κωνσταντινουπόλεως. Οργάνωση της παιδείας στη Θράκη κατά τα τέλη του 19ου αιώνα», *Θ.Ε.*, τόμος ένατος (1992-1994), σ. 1-18.

²³ Ζωή Γαλάνη, Διατριβή, *Η εκπαίδευση στο σαντζάκι Σερρών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 4.

Πηγή για την εκπόνηση της εργασίας αποτέλεσε το τετράτομο έργο του Π. Α. Γεωργαντζή, *Προξενικά αρχεία Θράκης*, Ξάνθη 1998. Ο Γεωργαντζής, όντας δημοτικός σύμβουλος Ξάνθης, ξεκινά το 1995, μετά από προτροπή του Δημοτικού Συμβουλίου Ξάνθης, να μελετά τα Ιστορικά Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας για να συγκεντρώσει όσα αναφέρονται στη Ξάνθη αλλά και στη Θράκη γενικότερα. Οι τέσσερις τόμοι καλύπτουν την περίοδο 1869-1908. Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει αλληλογραφία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας με τις κατά τόπους προξενικές αρχές ή από τις ελληνικές πρεσβείες Κωνσταντινουπόλεως και Σόφιας και τα κατά τόπους προξενεία, υποπροξενεία και προξενικά πρακτορεία της Ελλάδας που ήταν διασκορπισμένα σε όλη τη Θράκη αλλά και σε μέρη της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Καβάλα) προς το Υπουργείο Εξωτερικών. Ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει έγγραφα από το Προξενείο Αδριανουπόλεως και από τα Υποπροξενεία Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη) και Ραιδεστού αλλά και από το Υπουργείο Καβάλας. Στον τρίτο τόμο βρίσκουμε έγγραφα από το Προξενείο Αδριανουπόλεως, Υποπροξενείο Δεδέαγατς, Υποπροξενείο Καβάλας, Υποπροξενείο Ραιδεστού. Ο τέταρτος και τελευταίος τόμος περιλαμβάνει έγγραφα από τη Φιλιππούπολη, Βάρνα και Πύργο. Για την εκπόνηση της εργασίας χρησιμοποιήθηκαν οι τρεις τόμοι και συγκεκριμένα από τον Α' τόμο σε σύνολο εγγράφων 241 τα 19 από αυτά. Ο δεύτερος τόμος προσέφερε 5 από τα 256 έγγραφα και ο τρίτος 12 σε σύνολο 216. Σύνολο, υλικό για το θέμα της εργασίας προήλθε από 36 κείμενα.

Χρησιμοποιήθηκε ακόμα το έργο του Μ. Μελίρρυτου, *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ'εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας*, καθώς και το έργο του Στ. Β. Ψάλτη, *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου Α' στατιστικά περί του ελληνικού πληθυσμού πληροφορία*. Πολύτιμο υλικό για τη σύνταξη της εργασίας ήταν τα άρθρα των περιοδικών *Θρακικά* και *Αρχείο Θρακικού λαογραφικού γλωσσικού θησαυρού*. Βιβλιογραφικά το θέμα ενισχύθηκε με πληθώρα εργασιών. Τονίζονται ιδιαίτερος τα έργα των Ελένη Μπελιά, *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική, η περίπτωση της Θράκης 1856-1912* και Κυριακή Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922)*. Αναφέρουμε επίσης και το έργο του Κ. Βακαλόπουλου.

Παρατηρείται πληθώρα μελετών που βοηθούν στην μελέτη του θέματος²⁴ αλλά έχουν και κάποια σημαντικά μειονεκτήματα. Αρχικά χρησιμοποιούν μόνο ελληνικές πηγές και δεν τις διασταυρώνουν με τις αντίστοιχες βουλγάρικες ή τούρκικες ή ακόμα τις χρησιμοποιούν επιλεκτικά προκειμένου να επιβεβαιώσουν τα λεγόμενα τους²⁵. Η παρούσα εργασία δεν έχει χρησιμοποιήσει πρωτότυπες ξένες πηγές λόγω αδυναμίας χρήσης των ανάλογων γλωσσών, ωστόσο τα γεγονότα έχουν διασταυρωθεί, όπου ήταν δυνατόν, από ήδη υπάρχουσες εργασίες. Για παράδειγμα πληροφορίες για τη βουλγαρική εκπαίδευση εξάγονται έμμεσα μέσα από ελληνικές πηγές. Εκεί παρουσιάζεται πως όλα στη βουλγαρική εκπαιδευτική διαδικασία βαίνουν καλώς²⁶. Η βουλγαρική εκπαίδευση στην περιοχή χαρακτηρίζεται από ενιαίο κέντρο, ενιαίο σύστημα, ενιαίο πρόγραμμα, εμπνευσμένους δασκάλους, ελεγχόμενους από άγρυπνους επιθεωρητές, η ελληνική χαρακτηρίζεται από συρφετό δασκάλων, με Βαβυλωνία διδασκαλία, χωρίς πρόγραμμα, σκοποθεσία και βιβλία αλλά και απουσία επιθεωρητών. Τονίζεται πως «ο πατριωτικός φανατισμός των υποδούλων βουλγάρων...είναι δημιούργημα των διδασκάλων και των ιερέων επιμελώς μεταξύ των θερμότερων πατριωτών εκλεγομένων και καταλλήλως κατηγουμένων και φανατιζομένων»²⁷, τα «βουλγαρικά σχολεία...διεπόμενα υπό ενιαίου κέντρου, ενιαίου συστήματος και ενιαίου προγράμματος υπό εμπνευσμένων εφαρμοζόμενον διδασκάλων, σκοπούντων προς τους γράμμασι να εξεγείρωσι και φανατίσωσι την εθνικήν των ομοφύλων των συνειδήσιν»²⁸. Η ουτοπική κατάσταση που παρουσιάζεται παραπάνω δεν υπάρχει. Εξαρχία, Βουλγαρικό κράτος και Βούλγαροι εθνικιστές βρίσκονται σε συνεχή αντιπαράθεση²⁹. Την ίδια λογική ακολουθεί και η Βουλγαρική πλευρά. Οι τυχόν αδυναμίες αποδίδονται στον έντονο ελληνικό εθνικισμό³⁰.

²⁴ Πολυδ. Παπαχριστοδούλου, «Τα ελληνικά γράμματα τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα στη Θράκη», *ΑΘΛΓΘ*, τόμος 25ος, 1960, σ. 227-269 και Κυριακή Μαμώνη, *Θρακική Βιβλιογραφία (1958-1906)*, Αθήνα 1967 και Ξ. Κοτζαγέωργη-Α. Παναγιωτοπούλου, *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης*, βιβλιογραφικός οδηγός, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 25 και Γ. Π. Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω κατά την Τουρκοκρατία», *ΑΘΛΓΘ*, τόμος Κ΄ (1995), σ. 145-211 και Ελένη Δ. Μπελιά, *Εκπαίδευση και αλτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995.

²⁵ Π. Κονόρτας, *οθωμανικές θεωρήσεις*, σ. 172 και Ευαγγελία Δ. Χολέβα, Διατριβή, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, Αθήνα 2015, σ. 501.

²⁶ Ελένη Δ. Μπελιά, *Εκπαίδευση*, σ. 188.

²⁷ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία Θράκης*, τόμος Β΄, σ. 255.

²⁸ Ο. π., σ. 256.

²⁹ Ευαγγελία Δ. Χολέβα, Διατριβή, *Εθνικές αντιπαραθέσεις*, σ. 504, 710.

³⁰ Ο. π., σ. 505.

Το θέμα της εκπαίδευσης μελετάται ως μηχανισμός διείσδυσης των εθνικισμών στα Βαλκάνια, ως ένας μηχανισμός άμυνας του Ελληνισμού στις άδικες διώξεις των Βουλγάρων. Είναι εμφανής ένας απολογητικός χαρακτήρας³¹. Όλα κινούνται υπό το πρίσμα του εθνικισμού. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια να αναδειχθεί η ελληνικότητα της περιοχής και η υπεροχή των Ελλήνων (αριθμητική, πολιτισμική, κοινωνική, οικονομική) χωρίς όμως να καθορίζεται καθαρά ποιοι είναι αυτοί οι Έλληνες και ποιοι οι Βούλγαροι που αντιμάχονται³².

Επιπλέον ένα ακόμα μειονέκτημα της παραδοσιακής βιβλιογραφίας είναι πως αν και εντοπίζει τη διάσταση απόψεων μεταξύ των φορέων της εκπαίδευσης (Πατριαρχείο, Ελληνικό κράτος) την εκλαμβάνει ως αδυναμία συνεννόησης των δυο πλευρών και όχι ουσιαστικά ως μια μάχη για το ποιος θα ηγηθεί στο μιλλέτ³³. Η ευθύνη αποδίδεται στην οπισθοδρομικότητα των Μητροπολιτών.

Τέλος, παρατηρείται η συνεχής αναφορά στο σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι σύλλογοι στην διάδοση της εκπαίδευσης χωρίς όμως να αναφέρεται η διάρκεια ζωής τους ούτε ποιος τους ιδρύει παρά μόνο καταγραφή τους. Όπως υποστηρίζει ο Εξερτζόγλου οι σύλλογοι αποτελούν εγγράμματες κοινότητες, οι οποίες οργανώνουν γλωσσικά και εννοιολογικά την εμπειρία του περιβάλλοντος τους και την μετουσιώνουν σε συνείδηση για τα μέλη τους και τις κοινότητες που τους περιστοιχίζουν. Το ζήτημα των συλλόγων πρέπει να μελετηθεί με κοινωνική αφετηρία³⁴.

Η παρούσα εργασία θα ακολουθήσει την εξής δομή. Αρχικά, θα εξεταστεί η οθωμανική διοικητική διαίρεση της Θράκης. Θα αναφερθούμε σε συγκεκριμένες περιοχές του Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας στις οποίες εντοπίζουμε ορθόδοξο πληθυσμό. Εν συνεχεία θα δοθεί μεγάλη σημασία στην οργάνωση της εκπαίδευσης στη Θράκη. Αρχικά, θα ασχοληθούμε με το τι σημαίνει εκπαίδευση, πρωτίστως για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εντός της οποίας θα εξελιχθεί και η ελληνική. Πως η ελληνική εκπαίδευση ενσωματώνεται στον διοικητικό οθωμανικό μηχανισμό; Θα γίνει συγκεκριμένη αναφορά στο εκπαιδευτικό σύστημα, στις βαθμίδες, τα μαθήματα,

³¹ Ελένη Δ. Μπελιά, *Η εκπαιδευτική πολιτική*, σ. 246 και της ίδιας, *Εκπαίδευση*, σ. 187.

³² Π. Κονόρτας, *οθωμανικές θεωρήσεις*, σ. 172 και Ευαγγελία Δ. Χολέβα, *Διατριβή, Εθνικές αντιπαραθέσεις*, σ. 501-502.

³³ Ευαγγελία Δ. Χολέβα, *Διατριβή, Εθνικές αντιπαραθέσεις*, σ. 502.

³⁴ Χ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο ελληνικός Φιλολογικός σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα 1992, σ. 9, 15 και Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Αθήνα 2004, σ. 20.

στους αλλόγλωσσους, στους δασκάλους και στα οικονομικά δεδομένα. Ακόμα θα γίνει αναφορά στους φορείς της εκπαίδευσης. Στα έγγραφα εμφανίζονται τρεις πόλοι. Κοινότητα - ελληνικό προξενείο-σύλλογοι. Ποια είναι η θέση των Οθωμανών στην ελληνική εκπαίδευση; Συγκρούονται οι ενέργειες τους με τις απόψεις του Πατριαρχείου; και τέλος ποιος είναι ο ρόλος των προξενείων; Κατακλείδα της εργασίας θα αποτελέσουν τα συμπεράσματα.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

Η μελέτη του εθνικισμού αποτελεί ένα ιδιαίτερο ιστοριογραφικό θέμα. Οι μελετητές επικεντρώνονται κυρίως στο να συνθέσουν τον ορισμό του εθνικισμού και αυτό γιατί η ύπαρξη του και η ανάγκη δημιουργίας εθνικών κρατών έφτασε στις μέρες μας να θεωρείται σύμφυτη με την ιδιότητα του ανθρώπου. Οι μελετητές μπορεί να διαφωνούν ως προς τον ορισμό αλλά συμφωνούν πως το φαινόμενο του εθνικισμού ανταποκρίνεται στις νεωτερικές κοινωνίες. Η αρχή του τοποθετείται την περίοδο μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης.

Ο εθνικισμός ορίζεται ως μια θεωρία πολιτικής νομιμότητας, η οποία απαιτεί τα εθνικά όρια να μη διαφέρουν από τα πολιτικά και τα όποια εθνικά όρια στο εσωτερικό ενός δεδομένου κράτους να μη χωρίζουν τους κρατούντες από τους υπόλοιπους.³⁵

Άλλοι όροι που θα συναντήσουμε στην παρούσα εργασία και απαιτούν διευκρίνιση είναι οι: Βούλγαρος, Έλληνας, Πατριαρχικός, Εξαρχικός³⁶, εθνική συνείδηση, ταυτότητα, millet, οθωμανισμός.

Με τα εθνικά ονόματα έλληνας, γραικός και ρωμαίος προσδιορίστηκε ο μεταγενέστερος ελληνισμός. Πιο συγκεκριμένα ο όρος έλληνας σήμαινε πάντα τους εθνικούς, τους ειδωλόλατρες. Στα αρχαία χρόνια δηλώνει ακριβώς τον πολυθεϊστή και ενέχει απαξία, γεγονός που διατηρήθηκε και στην οθωμανική περίοδο. Ωστόσο παρατηρείται ένα φαινόμενο ο όρος να είναι συνήθως σε χρήση από ανθρώπους που ζούσαν στη δύση (αναγέννηση). Οι άνθρωποι αυτοί προβάλλονταν ως έλληνες, αλλά θεωρήθηκαν αιρετικοί. Το β' μισό του 18ου αιώνα όμως γεννιούνται οι εθνικισμοί, υπάρχει μια τάση αρχαϊσμού, ο όρος αποφορτίζεται.

Τον 19ο-20ο αιώνα ο πληθυσμός του ευρύτερου θρακικού χώρου, και άλλων περιοχών, αποτελούνταν από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες. Οι Ορθόδοξοι της Θράκης ήταν ορθόδοξοι υπήκοοι του Σουλτάνου οι οποίοι ήδη από τα Βεράτια του 18ου αιώνα αναφέρονται ως *Rum*, όρος που δηλώνει θρησκευτική ταυτότητα και αντιστοιχεί στο ελληνικό *ρωμαίος*, με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονταν οι Βυζαντινοί. Ο όρος χαρακτηρίζει όλους τους ορθοδόξους και όχι μόνο τους ελληνόφωνους (βουλγαρόφωνοι, αλβανόφωνοι, βλαχόφωνοι, τουρκόφωνοι, Σέρβοι κ.λ.π). Όλοι

³⁵ Δήμητρα Πατρωνίδου, *Η εκπαιδευτική πολιτική της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1941-1944)*, Ιωάννινα 2011, σ. 19-21.

³⁶ Για τους ορισμούς Βούλγαρος, Έλληνας, Πατριαρχικός, Εξαρχικός βλέπε και Ευαγγελία Δ. Χολέβα, Διατριβή, *Εθνικές αντιπαράθεσεις*, σ. 119-139.

τελούσαν υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ανήκαν στο *Rum milleti*³⁷. Οι ορθόδοξοι πληθυσμοί της αυτοκρατορίας ήταν οργανωμένοι σε δικές τους ξεχωριστές θρησκευτικές ενότητες, τα *millets*. *Millet* στα σημερινά τουρκικά σημαίνει έθνος. Είναι ένας οθωμανικός όρος προκειμένου να προσδιοριστούν τα μη μουσουλμανικά σύνολα στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Προέρχεται από το αραβικό *milla* που σημαίνει έθνος, αλλά χρησιμοποιείται για να δηλώσει θρησκευτικές ομάδες και όχι έθνη³⁸. Επομένως την πρώτη περίοδο κριτήριο για την ένταξη στο *millet* ήταν το θρησκευτικό, ανεξάρτητα από άλλες πολιτισμικές διαφορές.

Στην πορεία των χρόνων η εμφάνιση και διάδοση της εθνικιστικής ιδεολογίας και η δημιουργία εθνικών κρατών επέβαλαν την δημιουργία εθνικών ορθόδοξων εκκλησιών (Ελλάδα 1833, Σερβία 1830)³⁹. Σουλτάνος και Πατριάρχης βρίσκονταν σε δυσμενή θέση. Ο μεν πρώτος έχανε υπηκόους, ο δε δεύτερος έχανε ποίμνιο. Τότε το οθωμανικό κράτος δημιούργησε την ιδεολογία του οθωμανισμού (*Osmanlılık*) για να δημιουργήσει μια αίσθηση ενότητας μέσα στην πολυτισμικότητα της αυτοκρατορίας. Ήταν κυρίαρχη ιδεολογία του κράτους από την εποχή του Τανζιμάτ μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με αυτήν την ιδεολογία όλοι οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας ανήκαν στο έθνος των Οθωμανών ανεξαρτήτως θρησκείας, γλώσσας και εθνικής καταγωγής⁴⁰.

Οι συνθήκες δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο όταν λόγω της διάδοσης του βουλγαρικού εθνικισμού στη σημερινή Β. Βουλγαρία και στον ευρύτερο θρακικό και μακεδονικό χώρο, εκδίδεται το 1870 σουλτανικό φερμάνι το οποίο αναγνωρίζει ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο ορθόδοξη εκκλησιαστική οντότητα, τη Βουλγαρική Εξαρχία. Δημιουργείται τότε ένα νέο *millet*, το *Bulgar milleti*, υπό τη δικαιοδοσία του Βούλγαρου Έξαρχου. Αποσπώνται εδάφη που πριν ανήκαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο (το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας Βουλγαρίας, η Ντοβρουτσά/*Dobruja*, η ανατολική Σερβία και όλη η βόρεια Θράκη εκτός από τη παράκτια ζώνη)⁴¹

³⁷ Π. Κονόρτας, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19ος-αρχές 20ου αιώνα)», *ΕΙΕ (εκδ.)*, *Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2000, σ. 169-195.

³⁸ Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 14-19.

³⁹ Π. Κονόρτας, *οθωμανικές θεωρήσεις*, σ. 228.

⁴⁰ P. Konortas, «Nationalism vs Millets: Building collective identities in Ottoman Thrace», στο: N. Diamantouros, N. Dragonas, Thalia-Keyder G., (επίμ.), *Spatial Conceptions of the Nation. Modernizing Geographies in Greece and Turkey*, London-New York 2010, σ. 166-167.

⁴¹ Π. Κονόρτας, *οθωμανικές θεωρήσεις*, σ. 229 και του ίδιου «Nationalism vs Millets», σ. 167-168 και του ίδιου «Nationalist infiltration in Ottoman Thrace (ca. 1870-1912). The case of the Kaza of Gumuljina», στο: B. C. Fortnas, S. Katsikas, D. Kamouzis, P. Konortas (ed.), *State-Nationalism in the*

Την περίοδο που μελετάμε τα κριτήρια για να ανήκεις σε ένα έθνος ή μια θρησκευτική ομάδα ποίκιλαν ανάλογα με το αν κάποιος ήταν υποστηρικτής του ελληνικού ή του βουλγαρικού εθνικισμού ή υποστήριζε το παλαιό σύστημα των οθωμανικών millet. Τα Βαλκάνια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα δεν αποτελούνταν από συμπαγείς εθνικές ομάδες όπως υποστηρίζει η παραδοσιακή βιβλιογραφία (ελληνική και βουλγαρική). Οι καταστάσεις είναι ρευστές σε πολιτισμικά μεικτές περιοχές όπως η Μακεδονία και η Θράκη⁴².

Ακόμα, πρέπει να διευκρινιστεί πως το περιεχόμενο των όρων μεταβάλλεται ακολουθώντας τις αντίστοιχες μεταβολές που συμβαίνουν μέσα στην κοινωνία στο πέρασμα των χρόνων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γκριγκόρ Παρλίτσεφ (Γρηγόριος Σταυρίδης) ο οποίος στην αρχή της ζωής του δήλωνε Έλληνας αλλά αργότερα εξαιτίας προσωπικών απογοητεύσεων δήλωνε Βούλγαρος⁴³.

Για τους Έλληνες και τους Βούλγαρους της Θράκης και της Μακεδονίας οι οποίοι είναι δίγλωσσοι και φυλετικά ανάμεικτοι δεν υπάρχουν αντικειμενικά φυλετικά, γλωσσικά, θρησκευτικά κριτήρια. Το που ανήκει κάποιος είναι θέμα προσωπικής επιλογής.⁴⁴

Ο ανθρωπολόγος Paul Brass αναφέρει πως οι ταυτότητες είναι εύπλαστες και διαπλάθονται από τις ελίτ. Για παράδειγμα οι Έλληνες και οι Βούλγαροι της Φιλιππούπολης υπάγονταν στην ίδια κοινότητα μέχρι το 1861. Οι κοινοτικοί άρχοντες είναι αυτοί που καθόριζαν τη συνείδηση των μελών της κοινότητας⁴⁵. Πράγματι και από τις πηγές προκύπτει η αντιπαλότητα μεταξύ ελίτ και μαζών όσο αφορά την διαμόρφωση ταυτοτήτων. Οι ελίτ εμφανίζονται να έχουν μια σταθερή εθνική συνείδηση ενώ η μάζα αλλάζει εθνικό προσανατολισμό ανάλογα με τις περιστάσεις και τα συμφέροντα.⁴⁶ Ο Στυλιανός Γονατάς αναφέρει σε έκθεση του προς το Υπουργείο Εξωτερικών το 1907 «οι κάτοικοι της υπαίθρου χώρας διατελούσιν εις αθλίαν κατάστασιν εθνικής ουδετερότητας, μέχρι μάλιστα του σημείου ώστε, αρκετόν μέρος τούτων, να αρκείται εις την θρησκευτικήν και μόνον διάκρισιν μεταξύ Χριστιανών και Μωαμεθανών ή Εβραίων και να αδιαφορή ή να αγνοή την εθνικήν

Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims 1830-1945, NY 2013, σ. 77 και του ιδίου «Από τα Μιλλέτ στα έθνη», σ. 169-195.

⁴² Σ. Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια.*, σ. 103.

⁴³ Ο. π., σ. 104.

⁴⁴ Ο. π.

⁴⁵ Ο. π., σ. 105.

⁴⁶ Ο. π., σ. 107.

διάκρισιν μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων ή Ρώσων»⁴⁷. Των χωρικών της εθνική συνείδηση πρέπει πρωτίστως οι δάσκαλοι να διαμορφώσουν: «[...] όλοι δε ούτοι (Έλληνες) διδάσκαλοι και διδασκάλισσαι εισί τελείως ακατάρτιστοι διά το έργον των, στερούμενοι πάσης παιδαγωγικής μορφώσεως και όλως ακατάλληλοι να εμπνεύσωσι το εθνικόν φρόνημα και να αναζωπυρώσωσι τον εθνικόν φανατισμόν, τον τοσούτον σήμερον αναγκαίον, εις τους μαθητάς και τους κατοίκους των χωρίων, παρ'οις υπηρετούσι»⁴⁸. Το περιεχόμενο λοιπόν των όρων Έλληνας και Βούλγαρος δεν είναι το ίδιο σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Πιο συγκεκριμένα οι Οθωμανοί με το φερμάνι του 1870 δημιούργησαν ένα νέο millet στην αυτοκρατορία, το *Bulgar melleti* και όχι ένα έθνος (πεποίθηση των Βούλγαρων εθνικιστών). Μετά την ίδρυση του millet το παλιό και ενιαίο *Rum melleti* χωρίστηκε σε *Rums* και *Bulgars*, δηλαδή Πατριαρχικούς (υπό τον έλεγχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου) και Εξαρχικούς (υπό τον έλεγχο της Βουλγαρικής Εξαρχίας). Μετά το 1870 όσοι αναγνώριζαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο θεωρούνταν από τους Οθωμανούς ως *Rum/Πατριαρχικοί* ανεξαρτήτως της γλώσσας τους. Αντίστοιχα Εξαρχικοί δεν ήταν όλοι οι βουλγαρόφωνοι αλλά μόνο όσοι Ορθόδοξοι αναγνώριζαν την Εξαρχία. Οι γραμμές ήταν λεπτές. Οι βουλγαρόφωνοι Πατριαρχικοί θεωρούνταν ως *Rum* από τους Οθωμανούς και το Πατριαρχείο, ως Έλληνες από τους υποστηρικτές του ελληνικού εθνικισμού, αλλά ως Βούλγαροι από του Βούλγαρους εθνικιστές⁴⁹.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως το περιεχόμενο των όρων διαφέρει ανάλογα με την πηγή στην οποία αναφέρονται (οθωμανικές, ελληνικές, βουλγαρικές πηγές). Για παράδειγμα αναφέρουμε τους όρους που χρησιμοποιεί ο *Karajonon* και τι σημαίνουν. Κάνει λόγο για Βούλγαρους Εξαρχικούς (Εξαρχικοί), Βούλγαρους Πατριαρχικούς (Βουλγαρόφωνοι Πατριαρχικοί), Βούλγαρους Ουνίτες (Βουλγαρόφωνοι Ουνίτες), Βούλγαρους Μουσουλμάνους (Πομάκοι), Βούλγαρους άγνωστης θρησκευτικής ταυτότητας. Όλοι αυτοί θεωρούνται ως Βούλγαροι κατά τον συγγραφέα. Και συνεχίζει Έλληνες Πατριαρχικοί (ελληνόφωνοι Πατριαρχικοί), Αλβανοί (αλβανόφωνοι Πατριαρχικοί), Βλάχοι (βλαχόφωνοι Πατριαρχικοί), Γκαγκαούζοι (τουρκόφωνοι Πατριαρχικοί), Σέρβοι (σερβόφωνοι Πατριαρχικοί), Τούρκοι (τουρκόφωνοι Μουσουλμάνοι). Παρατηρείται μια συνεχής προσπάθεια του

⁴⁷ Ο. π., σ. 117.

⁴⁸ Ο. π., σ. 171.

⁴⁹ P. Konortas, «Nationalist infiltration», σ. 73-78.

συγγραφέα να καταγραφούν ως εθνικά Έλληνες μόνο οι ελληνόφωνοι Πατριαρχικοί.⁵⁰

Πώς λοιπόν καθορίζεται η εθνική συνείδηση και η ταυτότητα σε πληθυσμούς τόσο περίπλοκους; Ως εθνική συνείδηση μπορεί να οριστεί η γνώση και το βίωμα της ιδιαίτερης φύσης του έθνους στο οποίο ανήκουμε, η συνείδηση όλων των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που αποτελούν το έθνος, η γνώση του λαϊκού και φυλετικού χαρακτήρα, του πολιτισμού και της ιστορίας του, επιπλέον η συνείδηση του ότι ανήκουμε στο ίδιο έθνος και των υποχρεώσεων μας προς αυτό⁵¹.

Η διαμόρφωση εθνικής συνείδησης πορεύεται με τη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας, την ανάπτυξη του αισθήματος του συνανήκειν. Ταυτότητα είναι μια αφηρημένη έννοια, η οποία συνοψίζει την συλλογική έκφραση μιας υποκειμενικής ατομικής αίσθησης, του να ανήκεις σε μια κοινωνικοπολιτική ομάδα. Η ταυτότητα του ατόμου δεν είναι μονολιθική, και μονοδιάστατη, συγκροτείται, αντίθετα από επάλληλες ταυτότητες (γλωσσική, θρησκευτική, κοινωνική κλπ). Με τον ίδιο τρόπο συγκροτείται και η συλλογική ταυτότητα. Αποτελεί ένα μείγμα διαφορετικών ταυτοτήτων. Όπως μας πληροφορεί ο Jenkins το ερώτημα «ποιος είμαι» και το συνακόλουθο «ποιοι είμαστε» χαρακτηρίζει την πορεία της ανθρώπινης σκέψης και αποτελεί κεντρικό θέμα στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Ποιος είμαι, σε ποια ομάδα εντάσσομαι και πως με αναγνωρίζουν οι άλλοι είναι ερωτήματα των ανθρώπων όλων των εποχών.

Όσων αφορά την έννοια της συλλογικότητας είναι και αυτή ασαφής και ακαθόριστη. Ο Jenkins την καθορίζει ως *η ομοιότητα εντός και μεταξύ μιας πληθώρας προσώπων*. Στην κοινωνιολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία θεωρείται γενικά δεδομένο ότι η συλλογικότητα είναι μια πληθώρα ατόμων που είτε θεωρούν ότι μοιάζουν είτε διαθέτουν παρόμοιες συμπεριφορές και οικονομικά μέσα. Η ατομική ταυτότητα είναι προϊόν ενός συλλογικού εσωτερικού προσδιορισμού. Συλλογικότητα και ατομικότητα συνδέονται. Παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο τι θεωρώ εγώ ότι είμαι και το θεωρεί ο Άλλος ότι είμαι⁵².

⁵⁰ Π. Κονόρτας, «Από τα μιλλέτ στα έθνη», σ. 181.

⁵¹ R. Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, μετάφραση Κατερίνα Γεωργοπούλου, Αθήνα 2007, σ. 12.

⁵² Ο. π., σ. 23-42.

Συμπερασματικά, η διευκρίνιση των όρων στην αρχή ενασχόλησης με θέματα ταυτοτήτων είναι επιβεβλημένη και όχι υπερβολική κίνηση, καθώς θα πρέπει χρησιμοποιώντας έναν όρο να αντιλαμβάνονται όλοι το ίδιο πράγμα προς αποφυγή παρεξηγήσεων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτει πως το περιεχόμενο των όρων καθορίζεται από: 1. το πρόσωπο που τους χρησιμοποιεί (ποιο είναι το ιδεολογικό του υπόβαθρο, πιο χώρο εκπροσωπεί) και επομένως 2. σε ποιους απευθύνεται και τί στοχεύει να τους «διδάξει», 3. τον χρόνο. Η Ιστορία δεν είναι μια ευθεία γραμμή. Τα χαρακτηριστικά του Έλληνα του 5ου αιώνα δεν ταυτίζονται με αυτά του Έλληνα του 20ου αιώνα, 4. το τόπο.

ΟΡΙΣΜΟΙ
Έθνος = Είναι ένα σύνολο ανθρώπων οι οποίοι πιστεύουν ότι συνδέονται με κάποια πολιτιστικά χαρακτηριστικά και επειδή συνδέονται με αυτά πιστεύουν ότι πρέπει να έχουν ένα κράτος
millet : θρησκευτική κοινότητα αναγνωρισμένη από το κράτος που έχει επικεφαλής της ένα θρησκευτικό ηγέτη στην οθωμανική αυτοκρατορία. Ο όρος ισχύει από τον 19ο αιώνα.
Ρεαγιάδες : μη μουσουλμάνοι, χριστιανοί που πληρώνουν κεφαλικό φόρο αλλά και γενικότερα οι υπήκοοι που τελούν υπό τη δικαιοδοσία κάποιας αρχής.
Rum : Ρωμαίος. Με την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας δηλώνει τον κληρονόμο της Βυζαντινής παράδοσης. Αργότερα προσδιορίζει τον κάθε ορθόδοξο της αυτοκρατορίας άσχετα η γλώσσα του και μετά το 1870 αναφέρεται σε εκείνους που μένουν πιστοί στο Πατριαρχείο.
Γραικός : ελληνόφωνος, ορθόδοξος πολίτης.
Έλληνας : ειδωλολάτρης, πολυθεϊστής, απαξιωτικός όρος. Μετά τον 18ο αιώνα (εθνικισμός) επανέρχεται με θετικό περιεχόμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ.
ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΣΤΟ ΣΑΝΤΖΑΚΙ
ΓΚΙΟΥΜΟΥΑΤΖΙΝΑΣ

Η γνώση του χώρου στον οποίο κινούνται οι άνθρωποι που μελετάμε είναι απαραίτητη. Η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους δεν σήμαινε και την ενσωμάτωση όλων των ελληνικών περιοχών. Οθωμανική παρουσία εντοπίζουμε σε Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη, Κρήτη, Ανατολικά νησιά του Αιγαίου, Δωδεκάνησα, Μ. Ασία, Πόντο, Κύπρο. Η περιοχή της Θράκης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Με τον όρο αυτό προσδιορίζεται η περιοχή που εκτείνεται, με βάση τα σημερινά γεωγραφικά σύνορα, στη νότια Βουλγαρία (Βόρεια Θράκη ή Ανατολική Ρουμελία), στη βορειοανατολική Ελλάδα (Δυτική Θράκη) και στην Ευρωπαϊκή Τουρκία (Ανατολική Θράκη)⁵³. Η εν λόγω περιοχή παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Λόγω του ότι αποτελεί κόμβο χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων είναι ευάλωτη στις συχνές επιδρομές. Η στρατηγική της θέση στο ανατολικό άκρο της πρωτεύουσας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, Κωνσταντινούπολης, την καθιστά περιοχή υψηλής σημασίας σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων που φιλοξενεί στα εδάφη της.

Ο ευρύτερος θρακικός χώρος γνώρισε αρκετές μεταβολές στη διοικητική του οργάνωση. Πριν το 1864 η περιοχή ήταν ενταγμένη στο Βιλαέτι (εγιαλέτι, Μεγάλο Πασαλίκι, τοπαρχία ή Σατραπεία) του Τσιρμέν (Αδριανούπολη) και περιλάμβανε 8 λιβάδες (σαντζάκ, επαρχίες ή υποδιοικήσεις). Κάθε λιβάς χωριζόταν σε καζάδες (κοινότητες) και κάθε καζάς σε ναχιέδες (Δήμους). Το 1867 με την εφαρμογή του Νόμου περί Βιλαετίων δημιουργείται το Βιλαέτι Κωνσταντινουπόλεως με τα Σαντζάκια Κωνσταντινουπόλεως, Τσεκμετζέ, Πέραν και το Βιλαέτι Αδριανουπόλεως με τα σαντζάκια Αδριανουπόλεως (Edirne sancağı), Φιλιππουπόλεως (Filibe sancağı), Καλλιπόλεως (Gelibolu), Ραιδεστού (Tekfur dagi, Tekirdag), Σηλύμνου (Islimye sancağı). Υπάρχουν φυσικά αντίστοιχοι καζάδες και ναχιέδες. Μεγάλη μεταβολή αποτελεί το 1878 με το συνέδριο του Βερολίνου σύμφωνα με το οποίο δημιουργείται

⁵³ Π. Κονόρτας, «Διοικητική οργάνωση (β' μισό 19ου-αρχές 20ου αιώνα)», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0036>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

η Ανατολική Ρωμυλία, αυτόνομη επαρχία που περιλαμβάνει τα Σαντζάκια Φιλιππουπόλεως, Σηλύμνου και τμήμα του Σαντζακίου Αδριανουπόλεως. Έτσι τα πράγματα διαμορφώνονται ως εξής: το Βιλαέτι της Κωνσταντινουπόλεως περιελάμβανε τα σαντζάκια Κωνσταντινουπόλεως, Πέραν, Τσατάλτζας με τους αντίστοιχους καζάδες και ναχιέδες και το βιλαέτι Αδριανουπόλεως περιελάμβανε τα σαντζάκια Αδριανουπόλεως, 40 εκκλησιών, Γκιουμουλτζίνας, Δεδέαγατς, Καλλιπόλεως, Ραιδεστού και πάλι με τους καζάδες και τους ναχιέδες.⁵⁴

Όσον αφορά τους οικισμούς με ορθόδοξο πληθυσμό πρέπει να σημειωθεί πως δεν επιδιώκεται εδώ η λεπτομερής ενασχόληση με θέματα στατιστικής, διαδικασία ιδιαίτερος δύσκολη η οποία μπορεί να αποτελέσει αυτοτελές θέμα εργασίας⁵⁵. Δίνονται συμπεράσματα μετά τη μελέτη των συγγραμμάτων των Μ. Μελίρρυτου και Στ. Β. Ψάλτη, καθώς η γνώση αυτών των στοιχείων θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του ζητήματος που μελετάται. Στα παραπάνω συγγράμματα γίνεται μια αναδρομική εξέταση της εθνολογικής κατάστασης της Θράκης. Καταγράφονται οι περιφέρειες και τα χωριά με περιγραφή του πληθυσμού. Επιπλέον, παρατίθενται ελληνικές σχολικές στατιστικές, οθωμανικές στατιστικές καθώς και αναφορές περιηγητών.

Το ζήτημα της οργάνωσης του χώρου είναι ιδιαίτερος περίπλοκος καθώς παρουσιάζει τις εξής δυσκολίες. Διοικητική και εκκλησιαστική διαίρεση ταυτίζονται, δυσκολεύοντας τον ερευνητή να εντοπίσει ποια περιοχή ανήκει που. Για παράδειγμα η Μητρόπολη Ξάνθης περιλάμβανε χωριά και οικισμούς που ανήκαν διοικητικά στο Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής) και ειδικότερα στους Καζάδες Γκιουμουλτζίνας, Ξάνθης, Αχή Τσελεμπί.⁵⁶ Επιπλέον, τα τοπωνύμια αποτελούν ένα ακόμα πρόβλημα. Ο αριθμός τους είναι μεγάλος αλλά και πολλές φορές δεν είναι δυνατόν να εντοπιστούν μετά από τις συνεχείς μετονομασίες που έχουν υποστεί.

⁵⁴ Ο. π.

⁵⁵ Κ. Karpat, «Ottoman population records and the census of 1881/2-1893», *International Journal of Middle East Studies* 9, 1978, σ. 237-274 και McCarthy, J., *Muslims and Minorities. The population of Ottoman Anatolia at the end of the Empire*, New York 1983 και Σ. Καραβάς, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», Α', *Τα Ιστορικά* 36, 2002, σ. 23-74», του ίδιου «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», Β', *Τα Ιστορικά* 38, 2003, σ. 49-112. McCarthy, J., *Muslims and Minorities. The population of Ottoman Anatolia at the end of the Empire*, New York 1983.

⁵⁶ Π. Κονόρτας, «Ξάνθης και Περιθεωρίου Μητρόπολη», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0006>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

Σε ποια λοιπόν γεωγραφική περιοχή θα γίνει η μελέτη του πληθυσμού; Συνηθίζεται να μελετώνται δεδομένα του πληθυσμού από διοικητικές ή εκκλησιαστικές οντότητες, όπως Βιλαέτια, Σαντζάκια, Καζάδες. Αυτό όμως είναι επισφαλές καθώς τα όρια αλλάζουν συχνά και τα δεδομένα δεν είναι συγκρίσιμα. Πιο αποτελεσματική είναι η μελέτη κάθε οικισμού του Καζά. Θα επικεντρωθούμε λοιπόν στον εντοπισμό των ορθόδοξων οικισμών στους Καζάδες Γκιουμουλτζίνας, Ξάνθης, Αχή Τσελεμπή και Δαρί Δερέ του Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας.

Οι οικισμοί του Καζά Γκιουμουλτζίνας με ορθόδοξο πληθυσμό παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα σύμφωνα με τα στοιχεία του Μελίρρυτου. Οι μετονομασίες έχουν γίνει και με τη βοήθεια του εγχειριδίου του K. Kreiser, *Die Siedlungsnamen Westthakiens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Istanbul 1978. Τοποθετούμαστε χρονικά στο 1871, ένα χρόνο μετά την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Σημειώνονται ακόμα οι ελληνόφωνοι και οι βουλγαρόφωνοι οικισμοί.

Τοπωνύμια στη λίστα	Τοπωνύμια στα ελληνικά	Τοπωνύμια στα οθωμανικά
Μαρώνεια (E) ⁵⁷	Μαρώνεια	Maroniya
Χατζιλάρι (B) ⁵⁸	Προσκυνητές	Hacılar
Κουσλανλί (B) ⁵⁹	Ξυλαγανή	Kuşlanlı
Τζαδιρλί (B) * ⁶⁰	Στρύμη	Çadırlı
Καραγάζ-κιοί (B) * ⁶¹	Κόσμιον	Karaağaç
Καρά-Κουρτζαλί (B) ⁶²	Κρωβύλη	Kara kurcalı
Σοφουλάρ (B) ⁶³	Ασκητές	Sofular
Κιουτζιούκ-κιοί (B) ⁶⁴	Κόσμιο	Küçük Köy

⁵⁷ Μ. Μελίρρυτος, *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1871, σ. 29 και Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Α', σ. 493 «... κατοικείται εκ καθαράς Έλληνικῆς φυλῆς. λαλούσης τήν Έλληνικὴν γλῶσσαν, με καθαρὰν προφορὰν καὶ φθόγγον».

⁵⁸ Μ. Μελίρρυτος, *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική*, σ. 32 «... κατοικείται εκ χριστιανῶν καὶ μωαμεθανῶν... 60 οικίας χριστιανικὰς, και 10 τουρκικὰς, ὁμιλοῦσι τήν βουλγαρικὴν γλῶσσαν».

⁵⁹ Ο. π., σ. 34 «... κατοικείται ἐξ ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ἐπίσης ὁμιλούντων τήν βουλγαρικὴν γλῶσσαν, συνισταμένων ἐξ οικίων 100».

⁶⁰ Ο. π., σ. 35 «... οἱ κάτοικοι εἰσὶν ὅλοι χριστιανοὶ τοῦ ἀνατολικοῦ δόγματος».

⁶¹ Ο. π., «οἱ κάτοικοι ὅλοι χριστιανοὶ ὀρθοδόξοι, κατοικοῦντες εἰς 60 οικίας».

⁶² Ο. π., «... κατοικείται ἐκ 50 χριστιανικῶν οικίων... ὁμιλοῦσι βουλγαριστί».

⁶³ Ο. π., «κατοικείται ἐξ 20 χριστιανικῶν και 10 τουρκικῶν οικίων ὁμιλοῦσι βουλγαριστί».

⁶⁴ Ο. π., σ. 36 και Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Α', σ. 493 «κατοικείται ἐξ 80 χριστιανικῶν οικίων, ὁμιλούντων ἀπάντων τήν καθαρὰν ἑλληνικὴν».

Γιμουρτζίνα (B), (E) ⁶⁵	Κομοτηνή	Gümülcine
Καλαϊτζί-δερέ (B) ⁶⁶	Κασσιτερά	Kalaycidere
Χιρκάς (E) ⁶⁷	Κίρκη	Kırka
Κιζιλάρ (B) ⁶⁸	Κίζαρι	Kızıllar
Σιτζιανλί (B) * ⁶⁹	Ποντίκια	Sıçanlık
Μοναστήρι (B) * ⁷⁰	Μοναστήρι	Monastır
Γιασοούτ (B) ⁷¹	Ιάσιο	Yassıobalar
Λεφετζιλέρ (B) ⁷²	Λοφάριο	‘ulufecili
Γριτζιάν-Ασάρ (B) ⁷³	Γρατινή	Ağrıcanhisar(ı)
Κοζλού-κιοϊ (B) ⁷⁴	Καρυδιά	Kozlu-i Sagir
Δερέ-κιοϊ (B) ⁷⁵	Πάνδροσος	Pinardere
Πλάτ-κιοϊ (B), (E) ⁷⁶	Ασώματοι	Bulat/Pulat
Σουσούρ-κιοϊ (B) ⁷⁷	Σώστης	Su- i Sagir- i Islam ve Rum
Κιρσάρτζια (B) ⁷⁸	Μεσούνι	Sarıca Meşe
Φατίρ-Γιακάς (B) ⁷⁹	Φατηριακάς/Βαθυρρύακος/ Πατρικά	Fatiryaka m‘akır çiftliği
Κίρ-Τζιφλίκ (B) ⁸⁰	Νέον Καβακλί/Αίγειρος	Kir çiftlik
Εβρέν-κιοϊ (B)	Έβρενος	Evren- i
Δενιζλέρ (B)	Πελαγία	Denizler
Ορτακσή (B)	Αμβροσία	Ortacı

⁶⁵ Ο. π., σ. 37 «Η πόλις αὕτη κατοικείται ἐξ Ἰουδαίων, Μωαμεθανών, Ἀρμενίων, Χριστιανῶν Ὀρθοδόξων, καὶ Ἀθηγάνων».

⁶⁶ Ο. π., σ. 43 «σὺγκείται ἐξ 150 χριστιανικῶν οἰκιῶν οἱ κάτοικοι ὁμιλοῦσι βουλγαριστί».

⁶⁷ Ο. π., σ. 43 καὶ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά ἀρχεῖα*, τόμ. Α΄, σ. 493 «ἀπαρτίζεται ἐξ 100 χριστιανικῶν οἰκιῶν ὁμιλοῦσιν ἑλληνιστί...».

⁶⁸ Ο. π., σ. 43 «σὺγκείται ἐκ 30 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

⁶⁹ Ο. π., σ. 44 «περιέχει ὅλας οἰκίας χριστιανικὰς 180».

⁷⁰ Ο. π., σ. 44 «με οἰκίας χριστιανικὰς ὅλας 90».

⁷¹ Ο. π., σ. 44 «σὺγκείται ἐκ 15 χριστιανικῶν οἰκιῶν μόνον».

⁷² Ο. π., σ. 45 «περιέχει οἰκίας χριστιανικὰς 15-19».

⁷³ Ο. π., σ. 45 καὶ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά ἀρχεῖα*, τόμ. Α΄, σ. 493 «...κατοικείται ἐκ 50 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

⁷⁴ Ο. π., σ. 45 «...κατοικείται ἐκ 30 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

⁷⁵ Ο. π., σ. 45 «σὺγκείται ἐξ 20 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

⁷⁶ Ο. π., σ. 46 «κατοικείται ἐκ 38 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

⁷⁷ Ο. π., σ. 46 καὶ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά ἀρχεῖα*, τόμ. Α΄, σ. 493 «κατοικείται ἐκ 60 οἰκιῶν χριστιανικῶν».

⁷⁸ Ο. π., σ. 46 «κατοικείται ἐκ 16 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

⁷⁹ Ο. π., σ. 46 «κατοικείται ἐκ 15 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

⁸⁰ Ο. π., σ. 46 «κατοικείται ἐκ 10 χριστιανικῶν οἰκιῶν».

Οι οικισμοί με ορθόδοξο πληθυσμό φτάνουν τους 29 αν υπολογίσουμε τους Γιασίκιοϊ (Γασμος: 220 ελληνικές οικίες)⁸¹ και Σαχ-Σαλί (Σάλπη: 80 ελληνικές οικίες)⁸² που ανήκαν στην Επισκοπή Ξάνθης.

Μέχρι το 1894 μόνο 4 οικισμοί είχαν προσχωρήσει στην εξαρχία (Τζαδιρλί, Καραγάζ-κιοϊ, Σιτζιανλί, Μοναστήρι). Μετά όμως το 1894 η πλειονότητα των βουλγαροφώνων χωριών, που πριν ανήκαν στην επαρχία Μαρωνείας, πέρασαν στην εξαρχία.⁸³

Στον Καζά Ξάνθης οι οικισμοί με ορθόδοξο πληθυσμό είναι οι:

Οικογένειες			
Πόλη ή χωριό	Ελληνικές	Βουλγαρόφωνες	Σχισματικές
Ξάνθη	1500	50	9
Βουλούστρα (Αβδηρα)	230		
Γένιτζε (Γενισαία)	40		
Κουγιούν-κιοϊ (Κιμμέρια)	130		
Γενίκιοϊ	105	51	214
Γάμπροβον (το μόνο εξαρχικό χωριό στον Καζά Ξάνθης)		20	200

Ορθόδοξοι πληθυσμοί στον Καζά Αχή Τσελεμπή βρίσκονται μόνο στους οικισμούς Άνω Πασμακλί⁸⁴ και Κάτω Ραϊκόβο. Τα υπόλοιπα 16 χριστιανικά χωριά ήταν εξαρχικά.⁸⁵

Τέλος, ορθόδοξοι στον Καζά Δαρί Δερέ εντοπίζονται μόνο στην ομώνυμη πόλη.⁸⁶
Συμπερασματικά τα δεδομένα διαμορφώνονται ως εξής

Οικογένειες⁸⁷

⁸¹ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Α', σ. 487.

⁸² Ο. π.

⁸³ Ρ. Konortas, «Nationalist infiltration», σ. 73-78.

⁸⁴ Π. Κονόρτας, «Ξάνθης και Περιθεωρίου Μητρόπολη», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxiid=N0006>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

⁸⁵ Ο. π.

⁸⁶ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Γ', σ. 291. Ο Γονατάς αναφέρει πως στους Καζάδες Αχή Τσελεμπή, Εγρί Δερέ, Δαρί Δερέ, Σουλτάν Γερί δεν υπάρχουν καθόλου Έλληνες.

	Ελληνικές	Βουλγαρόφωνες	Σχισματικές
Καζάς Ξάνθης	1923	121	423
Καζάς Αχή Τσελεμπή		402	2635
Καζάς Γκιουμουλτζίνας	300		

⁸⁷ Ο. π., τόμ. Α΄, σ. 488.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η ενασχόληση με τις επιστήμες και την εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι ένα πολυσυζητημένο ιστοριογραφικό θέμα. Η ελληνική βιβλιογραφία στέκεται κυρίως στην εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων, τονίζοντας τις συνεχείς καταπιέσεις από τους Οθωμανούς, χωρίς να θέτει την εκπαίδευση αυτή στο ευρύτερο πλαίσιο της αυτοκρατορίας⁸⁸. Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει αρχικά μια σύντομη αναφορά στην εκπαίδευση πρώτα των μουσουλμάνων και έπειτα θα δούμε πως οι ελληνορθόδοξοι παίρνουν και εκείνοι μερίδιο σε μια δική τους εκπαίδευση, ενταγμένη πάντα μέσα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό.

Δυο είναι οι επικρατέστερες απόψεις για την εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Κεμαλική που υποστηρίζει την απόλυτη απουσία κάθε μορφής πνευματικής ανάπτυξης και εκείνη των σύγχρονων ιστορικών οι οποίοι υποστηρίζουν πως η ανάπτυξη των επιστημών και της εκπαίδευσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ακολούθησε δυτικά πρότυπα και απέτυχε, πρώτον γιατί έθιγε θρησκευτικά κατεστημένα, δεύτερον εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους της αυτοκρατορίας και τρίτον λόγω της πολυμορφίας της⁸⁹.

Η εκπαίδευση των μουσουλμάνων μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους. Για την πρώτη περίοδο, αυτή των Σελτζούκων-Τούρκων έχουμε λίγα τεκμήρια. Χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης την περίοδο αυτή ήταν ο θρησκευτικός της χαρακτήρας. Οι μεντρεσέδες (μουσουλμανικά σχολεία) είχαν ως στόχο την εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης και την άριστη γνώση του κορανίου. Η απουσία οποιουδήποτε επίσημου προγράμματος σπουδών είναι φυσική για την εποχή. Τεχνολογική εκπαίδευση δεν υφίστανται. Οι τέχνες μαθαίνονται με την κλασική μέθοδο της μαθητείας⁹⁰.

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου (οθωμανική περίοδος) παρατηρείται αλλαγή των παραδοσιακών κανόνων. Ο στόχος τώρα είναι διπλός: αφενός θρησκευτική εκπαίδευση αλλά και προετοιμασία διοικητικών και νομικών στελεχών. Οι μεντρεσέδες ιεραρχούνται και αρχίζει η διδασκαλία των φυσικών επιστημών.⁹¹

⁸⁸ Δημ. Ευ. Κουτρούλας, *Η παιδεία στη Θράκη τον 19ο και 20ο αιώνα*, Ζάκυνθος 2009, σ. 521-538.

⁸⁹ Θ. Κεχαγιάς, *Επιστήμες στην οθωμανική αυτοκρατορία: Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί*, Αθήνα 2002, σ. 79-80.

⁹⁰ Ο. π., σ. 80-82.

⁹¹ Ο. π., σ. 82.

Μεγάλες αλλαγές παρατηρούνται στην τρίτη και τελευταία περίοδο (περίοδος του Τανζιμάτ). Το 1869 πραγματοποιούνται οι Εθνικές ρυθμίσεις για την εκπαίδευση. Οργανώνονται τα δημοτικά σχολεία, καθορίζεται η ηλικία, οι τάξεις, οι εξετάσεις κ.λ.π. Νέα εκπαιδευτικά ιδρύματα κάνουν την εμφάνιση τους από τον 18ο αιώνα και μετά (σώμα Πυροβολικού και Μηχανικού, σχολή Μηχανικών, νέα σχολή Μηχανικού, Ακαδημία Πολέμου). Οι αλλαγές στα βιβλία και η εισαγωγή πρακτικών ασκήσεων και πειραμάτων ανοίγει το δρόμο για μια ανώτερη εκπαίδευση⁹².

Σε ποιο σημείο βρίσκεται η εκπαίδευση των μη μουσουλμάνων και συγκεκριμένα των ελληνορθόδοξων στη διάρκεια της διαδικασίας αυτής μετασχηματισμού της μουσουλμανικής εκπαίδευσης; Για τους αιώνες αμέσως μετά την Άλωση μόνο να υποθέσουμε μπορούμε πως το χαμηλό επίπεδο της προηγούμενης περιόδου συνεχίζεται καθώς τα μοναστήρια που παρείχαν κάποια στοιχειώδη εκπαίδευση είτε μετατρέπονται σε τεκέδες, καταστρέφονται ή παραμελούνται⁹³. Υπάρχει λοιπόν εκπαίδευση μετά την Άλωση αλλά χωρίς σχολεία, δασκάλους και οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα, σε αντίθεση με την άποψη της κλασικής βιβλιογραφίας που προωθεί την παντελή απουσία εκπαίδευσης. Ο θρησκευτικός της χαρακτήρας είναι εμφανής. Τα παιδιά διαβάζουν από την Οκτώηχο, το Ψαλτήρι, τις πράξεις και τις επιστολές των αποστόλων και ετοιμάζονται για ιερείς. Πολλές φορές δεν αντιλαμβάνονται τι ακριβώς διαβάζουν και απλά αποστηθίζουν⁹⁴. Η εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων λοιπόν ακολουθεί παρόμοια πορεία με εκείνη των μουσουλμάνων. Αρχίζει διστακτικά και αναπτύσσεται στην πορεία.

Μπορεί και αυτή να διακριθεί σε δυο περιόδους. Η περίοδος πριν τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ όπου οι δυνατότητες της εκπαίδευσης καθορίζονταν από τα προνόμια που απολάμβανε ο Πατριάρχης και η ηγεσία του Πατριαρχείου από τον Σουλτάνο και στην περίοδο μετά το Τανζιμάτ όπου γίνεται προσπάθεια η εκπαίδευση των Οθωμανών υπηκόων της αυτοκρατορίας να υπαχθεί σε ένα σύνολο νομικών κανόνων που διαμόρφωναν το κράτος σε συνεργασία με την εκκλησία και τους τοπικούς φορείς⁹⁵.

⁹² Ο. π., σ. 83-85.

⁹³ Γεωργ. Ι. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας», *Θρακικά*, 29, 1958, σ. 55-56.

⁹⁴ Ο. π., σ. 152-154.

⁹⁵ Γ. Σ. Μπέτσας, *Διατριβή, Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτούρκων*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 28.

Όταν το 1856, με το Χάτ-ι Χουμαγιούν⁹⁶, καθορίζεται μεταξύ άλλων και η ισότητα όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας, δίνεται η δυνατότητα και στους μη μουσουλμάνους για την πολιτιστική τους άνθηση. Η παιδεία στην οθωμανική αυτοκρατορία εκκοσμικεύεται και δημιουργείται το θεσμικό πλαίσιο για την ανάπτυξη της παιδείας των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων.⁹⁷

Στα μέσα του 16ου αιώνα τοποθετείται η πρώτη προσπάθεια δραστηριοποίησης των Ελλήνων των αστικών κέντρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα εκπαιδευτικά πράγματα. Επίκεντρο είναι φυσικά η Κωνσταντινούπολη με την Πατριαρχική Σχολή, τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Στη Θράκη περιοχές με ελληνικά σχολεία αναφέρονται οι: Αδριανούπολη, Φιλιππούπολη, Αγχίαλος, Στενήμαχος, Σωζόπολη, Αίνος, Επιβάτες, Καλλίπολη, Μάδυτος, Μυριόφυτο, Ραιδεστός, Σκοπός, Σηλυβρία, Τυρολόη, Λίπιτσα. Ο μεγαλύτερος αριθμός σχολείων εντοπίζεται στο Σαντζάκι Αδριανουπόλεως, στη Βόρεια Θράκη, στα Σαντζάκια Σαράντα Εκκλησιών, Ραιδεστού, Καλλιπόλεως, Τσατάλτζας, Γκιουμουλτζίνας και Δεδέαγατς⁹⁸.

Δυο προβληματισμοί προκύπτουν εύλογα. Ποιο θα είναι το περιεχόμενο της παιδείας των ελληνορθόδοξων και ποιοι οι φορείς της. Όσον αφορά το περιεχόμενο σίγουρα θα πρέπει να είναι μέσο για τη «διαφύλαξη τῶν καθεστώτων καί τῶν παραδεδομένων» να στοχεύει στη διαμόρφωση ελληνικής συνείδησης⁹⁹. Φορέας της εκπαίδευσης εμφανίζεται, όπως είναι φυσικό, το Πατριαρχείο και η Εκπαιδευτική Επιτροπή. Το σχολικό σύστημα οργανώνεται γύρω από τους θρησκευτικούς θεσμούς. Η παιδεία λοιπόν στις επαρχίες ήταν στην αρμοδιότητα των Μητροπολιτών. Από το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο εκλέγονταν τετραμελής εκπαιδευτική επιτροπή με έργο την «έποπτεία καί ἐπίβλεψις ἐπί τῆς πνευματικῆς προόδου ὄλων τῶν ἐκπαιδευτηρίων». Βλέπουμε, λοιπόν, πως η εκπαίδευση εντάσσεται στο πλαίσιο του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού¹⁰⁰. Καθιερώνεται ως μέθοδος διδασκαλίας η αλληλοδιδασκτική και η συνδιδασκτική. Ακόμα χρησιμοποιείται η ύλη, τα εγχειρίδια και το ωρολόγιο πρόγραμμα των σχολείων του ελληνικού κράτους, που θα δημιουργήσει τα προβλήματα θα αναφέρουμε παρακάτω.

⁹⁶ Στ. Ι Παπαδόπουλος, «Εισαγωγή στην ιστορία των Ελληνικών Φιλεκπαιδευτικών συλλόγων της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 19ο και 20ο αιώνα», *Παρνασσός*, αρ. 2, τ. Δ' (Απρίλιος-Ιούνιος 1962), σ. 247 και R. Davison, *Reform*, σ. 52-81.

⁹⁷ Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 290.

⁹⁸ Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μείζονος Θράκης*, σ. 50-56, 325.

⁹⁹ Ο. π., σ. 291.

¹⁰⁰ Ο. π., σ. 291-292.

Παράλληλα με το Πατριαρχείο ενεργό ρόλο αναλαμβάνουν και οι σύλλογοι, την δράση των οποίων θα δούμε εκτενώς σε ανάλογο κεφάλαιο. Εδώ θα περιοριστούμε στο να αναφέρουμε την διάσταση απόψεων μεταξύ συλλόγων και Πατριαρχείου, σημείο που τονίστηκε και στην εισαγωγή.

Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως εμφανίζεται ως φορέας μια κοσμικής παιδείας και προσπαθεί να οργανώσει εκπαιδευτικούς μηχανισμούς έξω από τους θρησκευτικούς θεσμούς. Όπως αντιλαμβανόμαστε οι σχέσεις του Πατριαρχείου με τον σύλλογο δεν είναι οι καλύτερες αφού ο δεύτερος στοχεύει σε μια κοσμική παιδεία απομακρυσμένη από τις συντηρητικές αντιλήψεις της Εκκλησίας¹⁰¹. Η ίδρυση του ελληνικού κράτους έρχεται να περιπλέξει ακόμα περισσότερο τα πράγματα και να εισάγει ένα ακόμα ανταγωνιστή στη διαρκή μάχη για την επικράτηση του φορέα της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων¹⁰². Το Πατριαρχείο με τη σειρά του κάνει μια τελευταία αποτυχημένη προσπάθεια να επιβληθεί με την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Αγαπάτε αλλήλους¹⁰³.

Η ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα αναπτύσσεται σε δυο κέντρα. Από τη μία μεριά εντός του ελληνικού βασιλείου και από την άλλη εξωελλαδικά σε περιοχές που ακόμα δεν έχουν ενταχθεί στον κρατικό κορμό και περιλαμβάνουν ορθόδοξο πληθυσμό. Η εθνική εκπαίδευση στη Θράκη οργανώνεται στον αντίποδα της Βουλγαρικής εθνικής εκπαίδευσης στη περιοχή. Όπως τονίστηκε και στην εισαγωγή από τα κείμενα προκύπτει πως η βουλγαρική εθνική εκπαίδευση είναι καθ' όλα οργανωμένη. Όλα ρυθμίζονται από ένα ενιαίο κέντρο, την Εξαρχία, οι δάσκαλοι είναι σωστά εκπαιδευμένοι, η παρουσία επιθεωρητών βοηθά στην βελτίωση των ελλείψεων, και το κυριότερο υπάρχει σύμπνοια απόψεων μεταξύ των φορέων της εκπαίδευσης σε αντίθεση με την ελληνική πλευρά¹⁰⁴.

Η παραπάνω άποψη ανατρέπεται όπως είδαμε με την έρευνα της Χολέβα. Ωστόσο, η εικόνα της οργάνωσης της εκπαίδευσης όπως προκύπτει από τα κείμενα γίνεται κατά αναλογία της Βουλγαρικής. Δηλαδή επειδή έχουν επιθεωρητές οι Βούλγαροι με θετικά αποτελέσματα πρέπει να έχει και η ελληνική πλευρά, επειδή η Εξαρχία είναι το μοναδικό κέντρο ελέγχου οφείλει και η ελληνική να φτιάξει ένα ενιαίο κέντρο καθώς « ... πάσα βελτίωσις είναι αδύνατος έφ' όσον δέν ιδρύεται ενιαίον

¹⁰¹ Ο. π., σ. 294-295.

¹⁰² Ο. π., σ. 298.

¹⁰³ Ο. π., σ. 434.

¹⁰⁴ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Β', σ. 256.

ἐκπαιδευτικόν κέντρον καί δέν ἐφαρμόζεται τό ἐν πάση γωνία γῆς ἰσχύον σύστημα τῆς ἐπιθεωρήσεως»¹⁰⁵.

Ακόμα και οι περιοχές στις οποίες η εκπαιδευτική δραστηριότητα οφείλει να είναι πιο έντονη καθορίζεται λόγω της αντίστοιχης βουλγαρικής παρουσίας: «Το σαντζάκιον Γιουμουλτζίνης ιδίως εἶναι σπουδαίον κέντρον τοιούτων ενεργειών...»¹⁰⁶ και «ο παραμεθόριος Καζάς του Αχή Τσελεμπή ὑπόκειται πάντοτε εἰς εἰσβολάς ἐκ Βουλγαρίας»¹⁰⁷. Στις περιοχές αυτές «συνδρομή ἐπιβάλλεται ἐξ ὑπερτέρων ἐθνικῶν λόγων»¹⁰⁸.

Ζητεῖται ἡ παροχή χρηματικού βοηθήματος σε περιοχές που εἶναι κοντά σε βουλγαρόφωνους προκειμένου οι κάτοικοι να συνεχίσουν να εἶναι πιστοί στο Πατριαρχεῖο. Για παράδειγμα διαβάζουμε για χορήγημα 15 λιρών «ὕπερ τοῦ σχολείου τῆς κοινότητος Ἄνω Παμακλή, βουλγαροφώνου μὲν πλὴν διακρινομένοις διὰ τὴν εἰς τὰ πάτρια ἐμμογήν αὐτῶν»¹⁰⁹ ὅπως ἐπίσης και «εἰς το χωρίον Γενίκιοῖ... δύο ὥρας περίπου ἀπέχοντος τοῦ Βαβα-Ἑσκῆ καί ὑπό 160 περίπου ἑλλην. οἰκογενειῶν κατοικουμένου δέον νά χορηγηθῆ δεκάλιρον ἐπίδομα, διὰ νά προσλήφθῃ διδάσκαλος τελειόφοιτος»¹¹⁰.

¹⁰⁵ Ο. π., σ. 258.

¹⁰⁶ Ο. π., τόμ. Α', σ. 496.

¹⁰⁷ Ο. π., σ. 497, 499.

¹⁰⁸ Ο. π., σ. 479 και τόμ. Β', σ. 181.

¹⁰⁹ Ο. π., τόμ Α', σ. 477.

¹¹⁰ Ο. π., τόμ. Γ', σ. 135.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

Η εκπαίδευση αποτελούσε το κυριότερο μέσο αλυτρωτικής πολιτικής¹¹¹. Ο ελληνοβουλγαρικός εκπαιδευτικός ανταγωνισμός στόχευε κυρίως στους γόνους των φτωχών ορθόδοξων οικογενειών καθώς όπως ήδη αναφέρθηκε η ελληνική και η βουλγαρική ελίτ είχαν σαφή προτίμηση εθνικής εκπαίδευσης ενώ οι άποροι ορθόδοξοι χριστιανοί μετάλασσαν την εθνική ταυτότητα ανάλογα με το ποιος πρόσφερε τα υψηλότερα υλικά ανταλλάγματα. Για παράδειγμα ο Ελληνικός Τύπος στην Φιλιππούπολη το 1899 καλούσε την Πατριαρχική Μητρόπολη της πόλης να κινητοποιηθεί και να προσεγγίσει το ποίμνιο της γιατί λόγω της οικονομικής κρίσης στην περιοχή, της ανεργίας και της συνακόλουθης πτώσης του εμπορίου και των εισοδημάτων ίσως να ακολουθούσε κρίση στη συνείδηση των πολιτών. Ακόμα κάθε Βουλγαρικό γυμνάσιο είχε ειδικό κονδύλι για τους φτωχούς μαθητές προκειμένου να τους προσελκύει πιο εύκολα. Αντίστοιχη δράση παρατηρείται και στη Θράκη. Διαβάζουμε: «πάντα ελληνόπαιδα όστις δεν δύναται να πληρώση το ετήσιον εισιτήριον (δίδακτρα) ή είναι άπορος ή στερείται βιβλίων, παραπειθούσι δίδοντες αυτό δωρεάν ουχί μόνον την εκπαίδευσιν, αλλά και βιβλία και ενδύματα, άλλους δε θέτουσιν εις το ορφανοτροφείον».¹¹²

1. Οι Επιθεωρητές

Επειδή λοιπόν «οί Βούλγαροι, δυστυχώς, ἔχουσι τοιούτους ἐπιθεωρητάς, εἰς οὓς ὀφείλουσι κατά μέγα μέρος τήν ἐξέγερσιν τοῦ ἔθνικοῦ τῶν φρονήματος εἰς τὰ βουλγαρικά χωρία»¹¹³ οφείλει και η ελληνική εκπαίδευση να πράξει το ίδιο «... καθόσον μέγα μέρος τοῦ ἐπιτευχθέντος παρά τῶν Βουλγάρων ἀποτελέσματος ἀποδοτέον εἰς τούς ἐκ Βουλγαρίας ὀρμωμένους πράκτορας, οἵτινες καί μέχρι σήμερον ἀκόμη (1904) δέν παύουσι περιτρέχοντες τὰ ἀνά τήν Μακεδονίαν καί Θράκην χωρία νά κατηγῶσι καί ἐμπνέωσι καταλλήλως τους ὁμοφύλους των...»¹¹⁴. Πρέπει λοιπόν και η ελληνική πλευρά να στείλει επιθεωρητές όπου υπάρχει ανάγκη

¹¹¹ Σ. Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια.*, σ. 123. Ως αλυτρωτική πολιτική ορίζεται το ενδιαφέρον του μητρικού κράτους για την ασφάλεια, την ευημερία και την προστασία ενός ομογενούς πληθυσμού ο οποίος ζει εκτός των συνόρων του, με απώτερη προοπτική να προσαρτήσσει τα εδάφη στα οποία κατοικούν οι ομοεθνεῖς. Ως αφομοιωτική πολιτική ορίζεται η εσκεμμένη πολιτική ενός κράτους να μειώσει την πολιτική δύναμη και την πολιτισμική αυτοτέλεια μιας εθνικής μειονότητας, ενισχύοντας την επιρροή της κυρίαρχης κουλτούρας επί αυτής.

¹¹² Ο. π., σ. 159-160.

¹¹³ Ο. π., τόμ. Α', σ. 292.

¹¹⁴ Ο. π., τόμ. Β', σ. 255.

«καθότι ὑποφέρουν σπουδαίως τὰ συμφέροντα τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων»¹¹⁵. Παρόμοιες αναφορές διαβάζουμε σε έγγραφα του 1906¹¹⁶ και 1907¹¹⁷.

Οι Επιθεωρητές αυτοί «εἶναι δημιουργήματα τῶν διδασκάλων καὶ τῶν ἱερέων ἐπιμελῶς μεταξύ τῶν θερμότερων πατριωτῶν ἐκλεγομένων καὶ καταλλήλως κατηγουμένων καὶ φανατιζομένων»¹¹⁸. Οι Επιθεωρητές θα ἦταν καλὸ να ἦταν ἱερεῖς γιατί «θὰ προσεῖλκυαν τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν εγχωρίων» και ἐπιπλέον δεν θα ἔπρεπε να εἶχαν ἄλλη εργασία για να δρουν ἀπερίσπαστοι¹¹⁹.

Ἐνας ἀκόμα ρόλος των Επιθεωρητῶν ἦταν αὐτὸς του «ἐθνικοῦ ἀποστόλου». Θα ταξίδευαν σε ὅλα τα χωριά και θα ἦταν ο σύνδεσμος μεταξύ αὐτῶν και του κέντρου, γεγονός ἀπαραίτητο καθὼς ἡ ἐθνικὴ συνείδηση των αγροτῶν ἦταν ἰδιαίτερος ευμετάβλητη ἀνάλογα με τις συνθήκες¹²⁰. Ὀφείλαν να καθοδηγούν τους ἐλλιπῶς εκπαιδευμένους δασκάλους¹²¹.

2. Το εκπαιδευτικὸ πρόγραμμα

α) Τα σχολεῖα

Τα σχολεῖα της Θράκης, τόσο των πόλεων ὅσο και των χωριῶν, ἀκολουθοῦσαν το εκπαιδευτικὸ πρόγραμμα των σχολείων του ἐλληνικοῦ κράτους (βιβλία, ὕλη, τρόπος διδασκαλίας), γεγονός που ὅπως θα δούμε παρακάτω δημιούργησε προβλήματα καθὼς οι ἀπαιτήσεις ἦταν διαφορετικὲς. Για παράδειγμα ο σχολικὸς χρόνος στα σχολεῖα των χωριῶν καθοριζόταν ἀπὸ τις γεωργικὲς ἀσχολίες¹²². Ἐπιπλέον σε βουλγαρόφωνα χωριά (π.χ Σάρτζα και Ορτάνζη) οι εξετάσεις γίνονταν τὴν Κυριακὴ του Θωμά (29 Ἀπριλίου) γιατί μετὰ ἀρχίζαν οι αγροτικὲς ἀσχολίες και οι οικογένειες χρειάζονταν τα παιδιά για να δουλέψουν στα χωράφια¹²³. Ἀκόμα πρέπει να σημειώσουμε πως τα σχολεῖα της Θράκης εἶχαν μεγάλη ἔλλειψη ἐποπτικῶν μέσων (π.χ χάρτες, βιβλία) ἀλλὰ και εἶδη ἀνάγκης (π.χ θρανία, πίνακες)¹²⁴.

¹¹⁵ Ὁ. π., τόμ. Α', σ. 449.

¹¹⁶ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 364.

¹¹⁷ Ὁ. π., σ. 281.

¹¹⁸ Ὁ. π., τόμ. Β', σ. 255.

¹¹⁹ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 299.

¹²⁰ Ὁ. π.

¹²¹ Ὁ. π., τόμ. Α', σ. 292 και τόμ. Γ', σ. 259 και τόμ. Β', σ. 175.

¹²² Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 353.

¹²³ Ὁ. π., τόμ. Α', σ. 512.

¹²⁴ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 264.

Όπως είναι λογικό την πρώτη περίοδο φορέας της εκπαίδευσης ήταν η Εκκλησία. Με την Πατριαρχική Σχολή και τη Μεγάλη του Γένους Σχολή η Εκκλησία διοχέτευε την ιδεολογία της¹²⁵.

Τα σχολεία βρίσκονταν στο χώρο της Εκκλησίας. Δεν υπήρχε καμία οργάνωση, τάξη και πειθαρχία. Οι μαθητές πήγαιναν σχολείο όποτε ήθελαν-πολλές φορές έλλειπε και ο ίδιος ο δάσκαλος γιατί δούλευε στα χωράφια. Έπαιρνε μάλιστα και τους μαθητές του μαζί¹²⁶.

Τα σχολεία ήταν δυο ειδών: το κοινό σχολείο όπου μάθαιναν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική και το ελληνικόν σχολείο το οποίο στόχευε στην κατήχηση και στην ερμηνεία αρχαίων Ελλήνων πεζογράφων και συγγραφέων¹²⁷. Ο Παπακωνσταντίνου αναφέρει και σχολείο για την εκπαίδευση των δασκάλων, το οποίο ιδρύει ο Ι. Καποδίστριας το 1829 στην Αίγινα. Προϋπόθεση για την εισαγωγή σε αυτό ήταν ο υποψήφιος να έχει κλείσει το 19ο έτος της ηλικίας του, να γνωρίζει την ελληνική γλώσσα εκτός από ανάγνωση και γραφή και να έχει καλή διαγωγή η οποία να αποδεικνύεται με αποδεικτικά στοιχεία¹²⁸. Η διάρκεια σπουδών ήταν τρεις μήνες και διδασκόνταν αρχαία ελληνικά (συντακτικό, γραμματική), ιστορία, στοιχεία μαθηματικών, γεωγραφία, Γαλλικά, θρησκευτικά, κατήχηση, ιερά ιστορία, σχέδιο-ιχνογραφία, μουσική, ανάγνωση, γραφή¹²⁹.

Στους παρακάτω πίνακες καταγράφονται το είδος των σχολείων, ο αριθμός δασκάλων και μαθητών στις περιοχές ενδιαφέροντος μας όπως συγκεντρώθηκαν από τις αναφορές στα προξενικά αρχεία.

Η εκπαιδευτική κατάσταση στο Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας 1906¹³⁰

Σχολεία: Δημοτική ή αστική σχολή, νηπιαγωγείο/παρθεναγωγείο, γραμματοδιδασκαλείο

	Σχολεία	Δάσκαλοι	Μαθητές
Καζάς Γκιουμουλτζίνας			

¹²⁵ Ελένη Δ. Μπελιά, «Ελληνικά σχολεία της Θράκης και της ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885)», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου: Η τελευταία φάσις της ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1881)*, Αθήνα 1983, σ. 527-545 και Δημ. Κ. Αγραφιώτη, «Σχολές και σχολεία της Θράκης κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας», *Θρακικά*, σειρά δευτέρα, τόμος πέμπτος, Αθήνα 1987, σ. 301.

¹²⁶ Ι. Αδαμαντιάδη, «Κατάστασις των ελληνικών εν Θράκη σχολείων κατά τας αρχάς της παρούσης εκατονταετηρίδος 1885», *ΑΘΛΓΘ*, Τ. 6, Αθήναι 1939-40, σ. 134.

¹²⁷ Ο. π., σ. 133.

¹²⁸ Π. Παπακωνσταντίνου, *Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*, σ. 61.

¹²⁹ Ο. π., σ. 62.

¹³⁰ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Α', σ. 489.

Γκιουμουλτζίνα	6	12	522
Κιουτσούκ-κιοϊ	2	2	120
Βαγιατλή	1	1	20
Αγριτζάν Χισσάρ	1	1	35
Καρά Κουρτζαλή	1	1	50
Χιρκάς	2	2	90
Μπουλάτ-κιοϊ	1	1	30
Σουσούρκιοϊ	1	1	25
Μαρόνεια	2	5	185
Καζάς Ξάνθης			
Ξάνθη	6	19	870
Κουγιούν-κιοϊ	2	2	126
Γένιτζε	1	1	28
Βουλούστρα	2	2	101
Γενίκιοϊ	1	1	25
Γιασίκιοϊ	2	2	115
Σαλή	1	1	42
Καζάς Αχ. Τσελεμπή			
Κάτω Ραϊκόβο	1	2	93
Άνω Πασμακλή	1	1	23

Πιο συγκεκριμένα στις σελίδες 382-399 του Γ' τόμου των Προξενικών αρχείων διαβάζουμε ειδικότερες πληροφορίες για κάποια από τα παραπάνω σχολεία. Γίνεται λόγος για παρθεναγωγείο, αρρεναγωγείο και 2 νηπιαγωγεία. Το παρθεναγωγείο είναι 6τάξιο με 121 μαθήτριες και 4 δασκάλες. Διδάσκουν ελληνικά και τονίζεται πως χάνουν τον καιρό τους στην διδασκαλία της γραμματικής.¹³¹ Το παρθεναγωγείο είναι 7τάξιο με 154 μαθητές και 6 δασκάλους.¹³²

Λεπτομέρειες μαθαίνουμε για το σχολείο του Κιουτσούκιοϊ (Κόσμιον) για το οποίο διαβάζουμε: «Η ανάγνωσις τῶν μαθητῶν βεβιασμένη καί ξηρά, αἱ γεωγραφικαί των καί ἱστορικαί γνώσεις συγκεχυμέναι καί ατελέσταται, ἐν δέ τη ἀριθμητικῇ χωλαίνουσιν οἰκτρῶς...τό σχολεῖον...εὐμοιρεῖ δέ καί γεωγραφικῶν χαρτῶν καί εἰκόνων καί θρανίων καταλλήλων καί λοιπῶν χρεωδῶν». Εἶχε 50 μαθητές.¹³³

Το σχολείο στο Γριτζάν-Ισσάρ (Γρατινή) είναι μονοτάξιο με 37 παιδιά και οι γονεῖς αγρότες δεν ενδιαφέρονται να τα στείλουν στο σχολείο.¹³⁴ Οι μαθητές στο σχολείο του Μπολάτκιοϊ (Ασώματοι, τουρκόφωνο) δεν ήξεραν καν ανάγνωση και γραφή, λογικό αφού και οι δάσκαλοι είναι ελλιπῶς καταρτισμένοι. Αναφέρεται πως το

¹³¹ Ο. π., τόμ. Γ', σ. 385.

¹³² Ο. π.

¹³³ Ο. π., τόμ. Γ', σ. 387.

¹³⁴ Ο. π., σ. 388.

σχολείο είναι βρόμικο.¹³⁵ Στο επίσης τουρκόφωνο χωριό Σουσουρκιοϊ (Αγ. Σώστης) οι μαθητές είναι 17 και η δασκάλα καλή αλλά δεν γνωρίζει ικανοποιητικά τη γλώσσα.¹³⁶

Στο βουλγαρόφωνο χωριό Ορτατζή (Αμβροσία) υπάρχουν 35 χριστιανικές οικίες, 1 ελληνικό σχολείο με 35 παιδιά¹³⁷, όπως και στο χωριό Κιρσάλτζα (Μεσούνη) με 30 παιδιά.¹³⁸

Στη Μαρόνεια καταγράφεται 6τάξιο αρρεναγωγείο με 84 μαθητές και 4 δασκάλους, νηπιαγωγείο και 4τάξιο παρθεναγωγείο. Το επίπεδο δασκάλων και μαθητών είναι κακό. Δεν γνωρίζουν ιστορία και γεωγραφία. Υπάρχουν χάρτες αλλά δεν έχουν χρησιμοποιηθεί ποτέ.¹³⁹

Τέλος στο βουλγαρόφωνο χωριό Καρακουρτζαλή (Ξυλαγανή) οι 51 μαθητές δεν γνωρίζουν καθόλου ελληνικά.¹⁴⁰

Η εκπαιδευτική κατάσταση της πόλεως Γκιουμουλτζίνας 1906¹⁴¹

Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι
Αρρεναγωγείο (7τάξιο)	131	6
Παρθεναγωγείο (6τάξιο)	77	4
νηπιαγωγείο	208 (εκ των οποίων οι 50 αποτελούν την α' τάξη δημοτικού)	
Νηπιαγωγείο συνοικίας Αγίου Γεωργίου	88	2

Η εκπαιδευτική κατάσταση της πόλεως Ξάνθης 1906¹⁴²

Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι
Αρρεναγωγείο (8τάξιο)	320	9
Παρθεναγωγείο (6τάξιο) και νηπιαγωγείο	210 και 90 αντίστοιχα	5
3 νηπιαγωγεία	345	7
Σύνολο		
6 σχολεία	965	21

Η εκπαιδευτική κατάσταση της πόλης και περιοχής Ξάνθης 1900¹⁴³

¹³⁵ Ο. π., σ. 388-389.

¹³⁶ Ο. π., σ. 389.

¹³⁷ Ο. π.

¹³⁸ Ο. π., σ. 392-393.

¹³⁹ Ο. π., σ. 294-396.

¹⁴⁰ Ο. π., σ. 396-397.

¹⁴¹ Ο. π., τόμ. Α', σ. 490.

¹⁴² Ο. π., τόμ. Α', σ. 484.

Όνομα πόλης ή χωριού	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι
Ξάνθη	1 ημιγυμνάσιο	235	9
	1 παρθεναγωγείο	110	5
	4 νηπιαγωγεία	365	4
Σύνολο	6 σχολεία	710	18
Κιουγιούν-κιοϊ	1 δημοτική σχολή	46	
Γιασή-κιοϊ	1 δημοτική σχολή	80	
Σαλή	1 δημοτική σχολή	30	
Γένιτζε	1 δημοτική σχολή	30	
Βουλούστρα	1 δημοτική σχολή	59	
Γενί-κιοϊ	1 δημοτική σχολή	16	
	νηπιοπαρθεναγωγείο		
Λάγος	νηπιοπαρθεναγωγείο	14	
Κάτω Ραϊκόβον	δημοτική σχολή	112	2
Άνω Πασμακλή	δημοτική σχολή	23	

β) Οι βαθμίδες

Τα ελληνικά σχολεία της Θράκης διακρίνονταν σε πρώτη και δεύτερη βαθμίδα. Υπήρχε τέλος και η ανώτερη εκπαίδευση.

Η πρώτη βαθμίδα περιελάμβανε τα νηπιαγωγεία, τα τριτάξια ή τετρατάξια σχολεία αρρένων, τα τριτάξια παρθεναγωγεία, σπάνια ήταν τα «προκαταρκτικά» και τα μονοθέσια σχολεία, και τα «γραμματοδιδασκαλεία».

Στην δεύτερη βαθμίδα βρίσκουμε τα διτάξια ή τριτάξια «ελληνικά» σχολεία (προσαρτημένα ως ανώτερο τμήμα στα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης των αστικών κέντρων ή ως προκαταρκτικό τμήμα στα γυμνάσια), και τα τετρατάξια γυμνάσια.

Η ανώτερη εκπαίδευση αποτελούνταν από τα Ζαρίφεια διδασκαλεία αρρένων και θηλέων στην Φιλιπούπολη, το γυμνάσιο και Ζάππειο παρθεναγωγείο Αδριανουπόλεως, τα σχολεία Στενήμαχου, Αγκιάλου, Μεσημβρίας, Γαιτακάνεια

¹⁴³ Ο. π., τόμ. Α', σ. 466.

εκπαιδευτήρια Μαδύτου¹⁴⁴, σχολεία Σαράντα Εκκλησιών, Διδυμοτείχου, Ραιδεστού, Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη), Ξάνθης, Κομοτηνής, Καλλιπόλεως, τα Αρχιγένεια εκπαιδευτήρια Επιβατών.¹⁴⁵

γ) Τα μαθήματα

Σύμφωνα με την μελέτη των κειμένων διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, μουσική, ιστορία, γεωγραφία, γυμναστική, πατριδογραφία¹⁴⁶. Προβάλλεται η μεγάλη αξία της ιστορίας, γεωγραφίας και γυμναστικής για την δημιουργία εθνικής συνείδησης.

Η ιστορία είναι το κατεξοχήν μάθημα που συμβάλλει στην δημιουργία εθνικής συνείδησης και εθνικής ταυτότητας. Ωστόσο η διδασκαλία της δεν γίνεται σωστά, διαβάζουμε: «... ιστορία εν τοῖς πλείστοις χωρίοις διδάσκεται ἡ τῶν μυθικῶν χρόνων μόνον»¹⁴⁷ και σε άλλο σημείο «... Τό μάθημα τῆς Ἱστορίας διδάσκεται πλημμελέστατα. Τό διδακτικόν βιβλίον τῆς ιστορίας καί τῶν τεσσάρων ἀνωτέρων τάξεων ὑπό Κωνσταντινίδου ἐκδεδομένων ἐν Κων-πόλει περιέχει ὕλην πᾶν ἄλο ἢ ἐποικοδομητικὴν τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς», «...τὴν δέ ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τὴν τῶν νεωτέρων χρόνων παρέρχεται ἐν σιγῇ. Περί δέ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀγῶνος, ὡς ἐβεβαιώθην, οὐδέ νύξιν γίνεται ὑπὸ τῶν διδασκουσῶν, ἀφοῦ καί αὐταὶ δὲν ἐδιδάχθησαν ταύτην, ὅτε εφοίτων ἐν τοῖς Ἀνωτέροις παρθεναγωγείοις»¹⁴⁸. Σημαντικά λοιπόν γεγονότα της ελληνικής ιστορίας λείπουν από την ύλη.

Χαρακτηριστικό στη διδασκαλία της ιστορίας είναι πως εστιάζει στην ελληνική ιστορία με στόχο να αναδείξει την συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως τις μέρες των συντακτῶν των εγχειριδίων. Παρατηρούνται διαφορές στο περιεχόμενο τις ύλης και μεταφορά του κέντρου βάρους ανάλογα με τον συντάκτη. Για παράδειγμα στα εγχειρίδια που προέρχονται από το ελληνικό κράτος αντιλαμβανόμαστε την πίστη στη συνέχεια του ελληνικού κράτους και στην αναφορά στην αρχαιότητα, το Βυζάντιο και το ελληνικό κράτος. Αντίστοιχα τα εγχειρίδια από τον κύκλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου αναφέρονται μόνο στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μείζονος Θράκης*, σ. 324-325.

¹⁴⁵ Ο. π., σ. 324.

¹⁴⁶ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Α', σ. 484 και τόμ. Γ', σ. 354.

¹⁴⁷ Ο. π., τόμ. Γ', σ. 353.

¹⁴⁸ Ο. π., σ. 382-399.

¹⁴⁹ Γ. Σ. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης*, σ. 145-146.

Η γεωγραφία με τη σειρά της βοηθά να κατανοήσει κανείς τον χώρο και να μάθει ποιες περιοχές ανήκαν που. Απαραίτητο για αυτό είναι η χρήση χαρτών που όμως λείπουν και συνεχώς στα έγγραφα γίνεται φανερή η επιτακτική ανάγκη αυτών.¹⁵⁰

Τέλος, μέσω της γυμναστικής οι μαθητές είχαν δυο οφέλη. Και αποκτούν καλή φυσική κατάσταση προκειμένου να αντιμετωπίσουν τυχόν επιθέσεις των Βουλγαρόφωνων αλλά λειτουργεί και ενισχυτικά της γεωγραφίας. Γνωρίζουν άμεσα τον χώρο γύρω τους. Που ανήκουν και με ποιους συνορεύουν¹⁵¹.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πως η ελληνική βιβλιογραφία αντιμετωπίζει το ζήτημα είναι τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει ο Βακαλόπουλος στο βιβλίο του τις πληροφορίες που παίρνει από ένα ελληνικό χειρόγραφο που αναφέρεται στα Ζαρίφεια Εκπαιδευτήρια της Φιλιππούπολης. Πρόκειται για ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα επομένως τα μαθήματα που θα διδάσκονταν εκεί θα ήταν ανωτέρου επιπέδου. Ο συγγραφέας προβάλλει πως αντίστοιχα μαθήματα γίνονταν σε όλα τα θρακιώτικα σχολεία του 19ου αιώνα.¹⁵²

3. Το διδακτικό προσωπικό

«Κύριον προσόν τῶν διδασκάλων, πλὴν τῆς καταρτίσεως, πρέπει νά εἶναι τό ἱερόν πῦρ, νά ἐπιδροῦν δηλ. εἰς τὰς καρδίας τῶν μαθητῶν τῶν καί τῶν γονέων αὐτῶν»¹⁵³
διαβάζουμε σε εγκύκλιο της Επιτροπής προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας το 1892. Ο Ίων Δραγούμης προσθέτει πως οι δάσκαλοι όφειλαν «1. Νά πληροφορῶσι το Β. Ὑποπροξενεῖον, ὅσον τό δυνατόν συχνότερον, ἐγκαίρως καί τακτικῶς, περί παντός γεγονότος συμβαίνοντος ἐν τῷ χωρίῳ καί τοῖς πέριξ καί περί τῶν ἀναγκῶν τοῦ τόπου, 2. Νά συναθροίζωσι μετὰ τήν ἀπόλυσιν τῆς ἐκκλησίας τούς χωρικούς καθ' ἐκάστην Κυριακήν καί ἐορτήν καί νά διαφωτίζωσιν, ἐνθαρρύνωσι καί ὀδηγῶσιν αὐτούς. Καί εἰς ἄλλας περιστάσεις, ὅσον οἶον τε συχνότερον συναναστρεφόμενοι πρός αὐτούς, νά τους κατηγῶσι»¹⁵⁴. Στόχος λοιπόν των δασκάλων δεν είναι η δημιουργία εθνικής συνείδησης μόνο στους μαθητές αλλά και στους γονεῖς γιατί «οἱ κάτοικοι τῆς Θράκης...οὐδέν δεικνύουσι ἐνδιαφέρον περί τά ἐθνικά μας πράγματα, οὐδεμίαν ἀναλαμβάνουσι πρωτοβουλίαν σχετικήν με

¹⁵⁰ Ο. π. και Ι. Αδαμαντιάδη, «Κατάστασις των ελληνικῶν εν Θράκη», σ. 136.

¹⁵¹ Ο. π., σ. 354.

¹⁵² Κ.Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μείζονος Θράκης*, σ. 327-330.

¹⁵³ Ελένη Δ. Μπελιά, *Εκπαιδευτική πολιτική*, σ. 256.

¹⁵⁴ Ο. π., σ. 256-257.

οιανδήποτε ἐθνικήν ἐργασίαν καί φαίνονται ἀπαθείς καί ἀσυγκίνητοι διά πάν τό περί αὐτούς συμβαίνον» και δεν ενδιαφέρονται να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο¹⁵⁵.

Για να γίνει κάποιος δάσκαλος δεν απαιτούνταν ειδικό δίπλωμα, τουλάχιστον την πρώτη περίοδο. Το επάγγελμα του δασκάλου δεν ήταν μόνιμο ούτε και το μοναδικό που έκανε κάποιος. Συνήθως ήταν πρωτίστως ψάλτες και δευτερευόντως δάσκαλοι¹⁵⁶ καθώς ο επάγγελμα του δασκάλου δεν ήταν καθόλου προσοδοφόρο¹⁵⁷. Χαρακτηρίζονται από επιθυμία να διδάξουν αλλά αδυναμία κατάλληλης μόρφωσης¹⁵⁸: «...Ἄν ἐξαιρέση τις τό προσωπικόν τοῦ Γυμνασίου Ἀδριανουπόλεως... τό μέγιστον μέρος τοῦ ὑπόλοιπου διδασκαλικοῦ κλάδου εἶνε ἄχρηστον, ἂν μή ἐπιζήμιον... ὅλοι δέ οὗτοι, διδάσκαλοι καί διδασκάλισσαι, εἰσί τελείως ἀκατάρτιστοι διά τό ἔργον τῶν, στερούμενοι πάσης παιδαγωγικῆς μορφώσεως καί ὅλως ἀκατάλληλοι νά ἐμπνεύσωσι τό ἐθνικόν φρόνημα καί νά ἀναζωπυρώσωσι τόν ἐθνικόν φανατισμόν»¹⁵⁹.

Το επίπεδο των δασκάλων ήταν ακόμα χειρότερο στην ύπαιθρο όπου «ἐλλείπει καταλλήλου διδακτικοῦ φυτωρίου, οἱ διδάσκαλοι οὐδεμίαν κέντηται μέθοδον, οὐδ' ἄλλως εἰσί προητοιασμένοι, λόγω προηγουμένης μορφώσεως καί ἐιδικῆς τινός διδασκαλίας...ἵνα ἐργάζωνται πρὸς ἀνάλογον ἐθνικήν μόρφωσι τῶν ἐμπεπιστευμένων αὐτοῖς παιδῶν»¹⁶⁰. Φαίνεται λοιπόν πως «οἱ διδάσκαλοι εἶναι φιλότιμοι καί φιλόπονοι, ἀνάγκη ὅμως νά ἔχωσι ἐθνικόν θάρρος περισσότερον καί νά ἐκδηλῶσι ζωηρότερον ἐθνικόν αἴσθημα»¹⁶¹.

Οι δάσκαλοι ήταν συνήθως απόφοιτοι σχολῶν των κωμοπόλεων και οι δασκάλες απόφοιτες του Ζάππειου παρθεναγωγείου (Ευτυχία Κουκούλη, Μαριάνθη Ονουφρίου¹⁶², Μάρθα Ρήγα)¹⁶³. Η προτίμηση στις γυναίκες δασκάλες είναι εμφανής καθώς θεωρούν πως λόγω του μητρικού ενστίκτου είναι οι κατάλληλες για τη διδασκαλία και ειδικότερα για τη διδασκαλία της ελληνικής στους ξενόφωνους πληθυσμούς¹⁶⁴. Επιπλέον οι τάξεις και τα σχολεία στα οποία δίδασκαν γυναίκες ήταν πιο περιποιημένα και καθαρά σε σχέση με αυτά που δίδασκαν άντρες δάσκαλοι

¹⁵⁵ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Γ', σ. 297.

¹⁵⁶ Ι. Αδαμαντιάδη, «Κατάσταση των ελληνικών εν Θράκη», σ. 134.

¹⁵⁷ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Γ', σ. 136-140.

¹⁵⁸ Ο. π., σ. 258.

¹⁵⁹ Ο. π., σ. 296, 262, 263.

¹⁶⁰ Ο. π., τόμ. Α', σ. 291-292.

¹⁶¹ Ο. π., σ. 291, 484 και τόμ. Β', σ. 275.

¹⁶² Ο. π., σ. 492.

¹⁶³ Ο. π., σ. 484.

¹⁶⁴ Ο. π., σ. 513 και τόμ. Γ', σ. 262, 397.

«παρετήρησα γενικῶς ὅτι οἱ διδασκάλισσαι εἶνε ἐπιμελέστεραι τῶν διδασκάλων, καί μάλλον τούτων εὐσυνείδητοι ἐν τῷ ἔργῳ αὐτῶν, τηροῦσαι τακτικώτερας καί καθαρώτερας τάς τάξεις τῶν σχολείων, μεριμνῶσαι περισσώτερον περί τῆς εὐταξίας καί καθαριότητος τῶν παιδίων»¹⁶⁵.

Τονίζεται τέλος ἡ μεγάλη ἀνάγκη γιὰ περισσότερες νηπιαγωγούς καὶ νηπιαγωγεία ἐιδικά στις ξενόφωνες περιοχές καθὼς ἡ ἐθνικὴ κατῆχηση πρέπει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ μικρὴ ἡλικία.¹⁶⁶ Σημειώνουμε ἀκόμα πὼς ἡ μέθοδος διδασκαλίας ἦταν ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ, δηλαδὴ μεγαλύτεροι ἡλικιακὰ μαθητὲς δίδασκαν τοὺς μικρότερους ὡς βοηθοὶ τῶν δασκάλων¹⁶⁷.

4. Οἱ μαθητὲς

«Ἡ μαθητιῶσα νεολαία, ἐφέτος τουλάχιστον, ἐδείχθη εὐάγωγος, λίαν φιλόπονος καί φιλομαθής. Ἡ εὐφυΐα αὐτῆς σχετικῶς μετρία»¹⁶⁸ διαβάζουμε σὲ ἐγγράφο τοῦ 1903. Παρατηροῦμε λοιπὸν πὼς καὶ τὸ ἐπίπεδο τῶν μαθητῶν εἶναι χαμηλό, εὐλόγα, ἐφόσον ἐκπαιδεύονται ἀπὸ δασκάλους με ἐλλιπὴ μόρφωση. Ἡ κατάσταση στὴν ὑπαιθρο εἶναι ἐξίσου σὲ πολὺ χαμηλά ἐπίπεδα. Πολλοὶ μαθητὲς γράφονται στὰ σχολεῖα ἀλλὰ λίγοι πηγαίνουν πραγματικά¹⁶⁹.

Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος παρουσιάζει ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ὁργανώθηκε ἡ ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση γιὰ τοὺς ξενόφωνους πληθυσμούς καθὼς εἴτε «... τὸ πολὺ τῶν κατοίκων τῶν ἐλληνιστί λαλούντων ἀγνοεῖ διὰ τί ὁμιλεῖ τὴν ἐλληνικὴν καὶ ποῖον δεσμόν ἢ γλῶσσα καὶ ἢ θρησκεία ἀποτελεῖ πρὸς τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ἑλλάδα»¹⁷⁰ εἴτε γιὰ τὸν ὅτι οἱ γονεῖς δὲν ἐνδιαφέρονταν νὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους στὸ σχολεῖο ἀφοῦ «εἰς τὴν ἔλλειψιν παρ' αὐτοῖς τῆς συναισθήσεως τῆς ἀνάγκης τῆς ἐκμάθησεως τῆς ἐλλην. γλώσσης, ἦν συναίσθησιν οὐδεὶς ποτέ ἐφρόντησε νὰ ἐμβάλῃ εἰς τὰς εὐπλάστους αὐτῶν ψυχάς, ἀφοῦ οὐδεὶς, καθ' ὅσον τουλάχιστον ἐνθυμοῦνται οἱ πρεσβύτεροι, ἐπεσκέφθη ποτέ αὐτοὺς οὐδέ τούτους ὠμίλησε περί τῆς στοργῆς, δι' ἧς περιβάλλει αὐτοὺς ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ Ἔθνος, καὶ περί τῶν καθηκόντων, ἅτινα ἔχουσι ὡς Χριστιανοὶ καὶ ὡς Ἕλληνες»¹⁷¹.

¹⁶⁵ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 352.

¹⁶⁶ Ὁ. π., σ. 258, 262.

¹⁶⁷ Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος διδασκαλίας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Αθήνα-Γιάννινα 1992, σ. 63-64.

¹⁶⁸ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά ἀρχεῖα*, τόμ. Α', σ. 291.

¹⁶⁹ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 205.

¹⁷⁰ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 256.

¹⁷¹ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 208.

Η γλώσσα θεωρείται αυταπόδεικτο και αναμφισβήτητο κριτήριο εθνικής ομοιογένειας και εθνικής ταυτότητας¹⁷². Πολλές φορές αποτελεί και πολιτιστικό κατασκεύασμα και υφίστανται εθνικιστική επέμβαση είτε μέσω της αναβίωσης της νεκρής προγονικής γλώσσας, είτε μέσω της εξιδανίκευσης της δημώδους είτε ακόμα και μέσω της δημιουργίας καινούργιων λέξεων.¹⁷³ Στην περίπτωση των ξενόφωνων χωριών της Θράκης απαιτείται λήψη ρεαλιστικών μέτρων. Προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και να προσαρμοστεί η γλώσσα στις απαιτήσεις του τόπου. Τα διδακτικά βιβλία πρέπει να επανασυγγραφούν σε μια ομοιόμορφη γλώσσα και οι δάσκαλοι θα ήταν ωφέλιμο να είναι ντόπιοι προκειμένου να αναπτυχθεί η ελληνική συνείδηση στους μαθητές¹⁷⁴ καθώς «... οί διδάσκαλοι σπανίως κατανοούσι το τί δεν πρέπει να διδάσκωσι, προσπαθοῦσι δέ νά μεταγγίζωσι εἰς τούς παῖδας τῶν χωρικών δυσκολοχώνευτα καί ἄχρηστα ἤ πλεονάζοντα μαθήματα συντάξεως καί ψιττακισμούς τεχνολογίας κατά τὰ ἐν Κων-πόλει προγράμματα πάντοτε, ἀντί νά διδάσκωσιν αὐτούς νά μεταχειρίζονται εὐχερῶς καί ὅσον τό δυνατόν ἀπλούστερον τήν ἐλληνικήν γλῶσσαν»¹⁷⁵.

Πράγματι, «παρατηρεῖται δυστυχῶς κατά γενικόν κανόνα, ὅτι ἡ διδασκαλία στρέφεται σχεδόν ἀποκλειστικά περί τήν ἐκμάθησιν τῆς γραμματικῆς, ἥτις διά τούς μικρούς χωρικούς εἶναι λαβυρινθώδης...»¹⁷⁶.

Οι δάσκαλοι δεν πρέπει να «...βασανίζωσι τούς παῖδας ἐπί σειράν ἐτῶν πρὸς ἐκμάθησιν τῶν κανόνων τῆς γραμματικῆς, τοῦ μεγίστου τούτου ἐχθροῦ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας»¹⁷⁷ αλλά «... ἡ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσης δέον νά γίνηται κατά τρόπον πρακτικόν καί ἐποπτικῶς, ἄνευ λεπτολογιῶν καί σχολαστικῶν γραμματικῶν παρατηρήσεων, νά διδάσκεται δ' ἐν αὐτοῖς ἡ γλῶσσα ἡ ομιλουμένη... ἀναγκαῖον θεωρῶ τήν συντάξιν καί χρήσιν... ἀναγνωστικῶν βιβλίων ἐν γλῶσση κοινή...καί με ἠπλοποιημένην τήν ὀρθογραφίαν»¹⁷⁸. Άμεσες αλλαγές στον τρόπο εκπαίδευσης των ξενόφωνων είναι επιτακτικές¹⁷⁹ γιατί «...κατά τό ἐπικρατοῦν ἐκπαιδευτικόν

¹⁷² Δήμητρα Πατρωνίδου, Διατριβή, *Η εκπαιδευτική πολιτική της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1941-1944)*, Ιωάννινα 2011, σ. 29-30.

¹⁷³ Ο. π., σ. 22, 31.

¹⁷⁴ Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση*, σ. 124-125.

¹⁷⁵ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Γ', σ. 353.

¹⁷⁶ Ο. π., σ. 262.

¹⁷⁷ Ο. π.

¹⁷⁸ Ο. π., σ. 397.

¹⁷⁹ Ο. π., σ. 264.

καθεστώς-δεν δύναμαι να εἶπω σύστημα-οὐδέποτε θα ἐξελληνισθῆ ξενόφωνον χωρίον»¹⁸⁰.

Διαβάζουμε στα κείμενα πολλές περιπτώσεις όπου οι μαθητές απλά αποστήθιζαν τα ελληνικά χωρίς να καταλαβαίνουν τί ἔλεγαν « Ἡ διδάσκαλος Κατίνα Ἀφεντούλη, ἀπόφοιτος τοῦ Ζαπτείου Ἀδριανουπόλεως, φαίνεται ὅτι εἰργάσθη με ζήλον...οἱ μικροὶ μαθηταὶ τῆς ἐννόουν ὅπως οἱ ἄλλοι τάς στοιχειώδεις ἐλληνικὰς λέξεις καὶ φράσεις... ἀλλ' ἔδαπάνησε πολὺτιμον χρόνον ὅπως κατορθώσῃ ν' ἀπαγγέλωσιν οἱ μαθηταὶ τῆς ἐκ στήθους διαλόγους εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν, ὅπως δίολου ἀκαταλήπτους εἰς αὐτοῦς...»¹⁸¹. Σε ἄλλο σημεῖο μαθαίνουμε γιὰ τὸ χωρίο Χάσκιοι «Ἐκ τῶν 17 τούτων μαθητῶν οὐδεὶς γινώσκει πῶς λέγονται ἐλληνιστὶ τὰ διάφορα μέλη τοῦ σώματος τῶν καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ σχολείου καὶ τῆς οἰκίας, ἀλλ' ἀπαγγέλουσιν ἐν τούτοις πάντες ἐκ στήθους ἀπνευστὶ μονολόγους καὶ ἐπιδεικνύονται ὑπὸ τοῦ διδασκάλου συνάπτοντες διαλόγους εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν ἐλληνικὴν, χωρίς, ἐννοεῖται, οὐδεμίαν λέξιν, ἐξ αὐτῶν νὰ ἐννοῶσιν»¹⁸².

Ἡ ἐλλειψη ἐποπτικῶν μέσων παρατηρεῖται καὶ ἐδῶ. Δεν ὑπάρχουν χάρτες, βιβλία, θρανία, πίνακες¹⁸³.

5. Πηγὲς χρηματοδότησης

Τὸ ζήτημα τῶν χορηγῶν τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον καθὼς αὐτὸς ποὺ δίνει χρήματα γιὰ κάτι θὰ τὸ κάνει γιὰτί θὰ θέλει νὰ προωθήσῃ τὰ δικά του συμφέροντα καὶ γιὰ νὰ διαμορφώσῃ μιὰ γραμμὴ πλεύσης με τὴν ὁποία εἶναι σύμφωνος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δεν θὰ ἀσχοληθούμε λεπτομερῶς με ἀριθμοὺς καθὼς δεν ἄπτεται τῶν ἱκανότητων μας ἀλλὰ θὰ μείνουμε κυρίως στὸ κοινωνικὸ ἀντίκτυπο.

Ὅσον ἀφορὰ τὴ Θράκη ἀπὸ τὰ κείμενα προκύπτει πὼς οικονομικὴ βοήθεια παρέχουν ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν (μισθοδοσία δασκάλων, συντήρηση σχολείων)¹⁸⁴, οἱ πλούσιοι πολῖτες, οἱ ευεργέτες τῶν πόλεων, οἱ σύλλογοι (σημείωμα τῶν ἐνισχύσεων τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ φιλανθρωπικῆς Ἀδερφότητος ἀγαπάτε ἀλλήλους Κωνσταντινουπόλεως σε θρακικοὺς φορεῖς, σχολεῖα, δασκάλους κ.τ.λ.)¹⁸⁵, τὰ προξενεῖα (παροχὴ βοήθειας σε διάφορα σχολεῖα π.χ. Ξάνθης, με προτεραιότητα

¹⁸⁰ Ὁ. π.

¹⁸¹ Ὁ. π., σ. 208.

¹⁸² Ὁ. π.

¹⁸³ Ὁ. π., σ. 205.

¹⁸⁴ Ὁ. π., τόμ. Γ', σ. 261.

¹⁸⁵ Ὁ. π., τόμ. Α', σ. 141.

στα βουλγαρόφωνα χωριά)¹⁸⁶ και το ελληνικό κράτος. Στις 20-10-1905 διαβάζουμε εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών προς τον κεντρικό ταμία του κράτους για καταβολή εκπαιδευτικών χορηγημάτων¹⁸⁷.

Ο μεγάλος αριθμός των χορηγών φανερώνει για ακόμα μια φορά την έλλειψη ενιαίου κέντρου για την οργάνωση της εκπαίδευσης στην Θράκη. Ο καθένας από αυτούς τους φορείς, ανάλογα και με τον όγκο των χρημάτων που παρείχε, θα περίμενε οι δικές του μέθοδοι να κυριαρχήσουν έναντι των άλλων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση. Δεν υπάρχει μια ενιαία γραμμή πλεύσης αλλά ανομοιομορφία, γεγονός αποτρεπτικό για την εν λόγω περιοχή.

¹⁸⁶ Ο. π., τόμ. Γ', σ. 136.

¹⁸⁷ Ο. π., τόμ. Β', σ. 126.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ. ΤΟ ΤΡΙΠΤΥΧΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑ - ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ-ΣΥΛΛΟΓΟΙ

Στους φορείς της εκπαίδευσης στη Θράκη προστίθενται μαζί με το ελληνικό κράτος, τους Φίλεκπαιδευτικούς συλλόγους, την εκκλησία, και την κοινότητα, το Προξενείο και οι Θρακιώτες ευεργέτες.

Την πρώτη περίοδο η Εκκλησία πλήρωνε τους δασκάλους και συντηρούσε τα κτήρια. Η κοινότητα επαγρυπνούσε για τυχόν ελλείψεις τις οποίες πλούσιοι Θρακιώτες ήταν πρόθυμοι να καλύψουν¹⁸⁸. Τα προξενεία περιορίζονταν στην αποστολή χρημάτων και οι σύλλογοι προσπαθούσαν να πάρουν τα ηνία της Εκκλησίας στην ρύθμιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η διάσταση απόψεων των παραπάνω φορέων είναι εμφανής και σημειώθηκε και στην εισαγωγή της εργασίας. Καθένας από τους τρεις αυτούς φορείς προσπαθεί να κυριαρχήσει και να διοχετεύσει την ιδεολογία του μέσω της εκπαίδευσης.

Η ταραχώδης αυτή κατάσταση δεν στοχεύει στην «έθνική εργασία εν Θράκη» η οποία θα επέλθει «δια μέσου τῶν Προξενείων καί διά κυβερνητικοῦ χρήματος»¹⁸⁹, όπως υποστηρίζει ο Γονατάς σε έκθεση του. Κανείς δεν ασχολήθηκε με την «έθνικὴν κατήχησιν» της Θράκης καθώς αυτή αφέθηκε στους Μητροπολίτες οι οποίοι ήταν ελλιπώς εκπαιδευμένοι¹⁹⁰.

Την πρωτοκαθεδρία της Εκκλησίας στα εκπαιδευτικά πράγματα επιχειρούν να αναρρέσουν οι σύλλογοι. Μέσα στα κείμενα προβάλλεται η μεγάλη αξία των συλλόγων στην διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης στη Θράκη γεγονός που αναπαράγεται και στην βιβλιογραφία¹⁹¹, όμως όπως αναφέρθηκε και στο εισαγωγικό σημείωμα, τα κείμενα μένουν μόνο σε συνεχή αναφορές για τον μεγάλο αριθμό των συλλόγων και για το πόσο συνέβαλαν στα εκπαιδευτικά πράγματα (οι σύλλογοι δίνουν χρήματα για ενίσχυση σχολείων σε περιοχές άμεσου ενδιαφέροντος, δηλαδή εκείνες που συνορεύουν με βουλγαρόφωνο πληθυσμό: περιοχές Αχή Τσελεμπή, Γενίκιοϊ, Σάλιον, όπως μας πληροφορεί έγγραφο της 30-4-1904)¹⁹² χωρίς περαιτέρω

¹⁸⁸ Ο. π., τόμ. Α', σ. 491 (Τσανακλής, καπνεργοστασιάρχης).

¹⁸⁹ Ο. π. τόμ. Γ', σ. 297.

¹⁹⁰ Ο. π., σ. 256.

¹⁹¹ Στεφ. Π. Αθανασιάδης, «Η ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://ecourse.uoi.gr/course/view.php?id=1357>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017 και Κυριακή Μαρμώνη, «Σύλλογοι Θράκης και ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885)», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου: Η τελευταία φάσις της ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1881)*, Αθήνα 1983, σ. 349-359.

¹⁹² Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Α', σ. 342.

αναφορές στους ιδρυτές ή στη διάρκεια ζωής αυτών των συλλόγων. Τα αστικά στρώματα προσπαθούν να ηγεμονεύσουν στην κοινωνία τους. Ιδρύουν τα σχολεία για να επηρεάζουν και τους συλλόγους. Αντιλαμβανόμαστε εδώ και την κοινωνική πλευρά του ζητήματος εκτός από την εθνική. Ο Δ. Σάρρος γράφει σε έκθεση του πως είναι αναγκαία η δημιουργία συλλόγων για την «προαγωγή των ἔθνικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν ἡμῶν πραγμάτων»¹⁹³.

Οι σύλλογοι αποτελούσαν τον κύριο φορέα πνευματικής και πολιτικής ζωής στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα. Η άνοδος των εγγράμματων μεσαίων αστικών στρωμάτων, οι μεταρρυθμίσεις στην αυτοκρατορία που δημιούργησαν νέες συνθήκες καθώς και το ξέσπασμα των εθνικισμών ευνόησε την εμφάνιση πολυάριθμων συλλόγων. Η αρχή γίνεται με τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως το 1861, ακολουθεί ο Παρνασσός το 1865 στην Αθήνα. Πολυάριθμοι είναι οι Φιλεκπαιδευτικοί και Φιλολογικοί σύλλογοι οι οποίοι λειτουργούν συμπληρωματικά του επίσημου κράτους και των θρησκευτικών κοινοτήτων. Εξυπηρετούσαν την ανάγκη για εγγραμμτισμό των λαϊκών στρωμάτων, τη μόρφωση, την ανάπτυξη και τον πλουτισμό τους, την επέκταση του σχολικού δικτύου, την περίθαλψη των απόρων, την καλλιέργεια και παγίωση των εθνικών συνειδήσεων και την διαφύλαξη της εθνικής ενότητας. Στόχευαν στην εξάπλωση της εκπαίδευσης ως μέσου για την αναγέννηση και την πολιτική αποκατάσταση του έθνους.¹⁹⁴

Δεν θα ασχοληθούμε στο κεφάλαιο αυτό με την καταγραφή των συλλόγων και των αρμοδιοτήτων τους καθώς έχουν γίνει ανάλογες δουλειές¹⁹⁵. Θα μείνουμε περισσότερο στο ποια ιδεολογία εκπροσωπούσαν οι σύλλογοι αυτοί και ποιος ήταν ο απώτερος σκοπός τους.

Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων ιδρύεται στην Αθήνα το 1869 και συνεργάζεται με την ελληνική κυβέρνηση για τη διάδοση και ενίσχυση της ελληνικής παιδείας στις περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία. Ακολουθεί την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου στην Κωνσταντινούπολη το 1861 με στόχο τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στην Ανατολή¹⁹⁶. Η Επιτροπή προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας προβάλλει επίσης την ιδεολογία του Ελληνικού κράτους.

¹⁹³ Ο. π., σ. 491.

¹⁹⁴ Σ. Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια*, σ. 207.

¹⁹⁵ Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Η ιστορία της Μείζονος Θράκης*, σ. 323, Στ. Ι. Παπαδόπουλος, «εισαγωγή», σ. 248, Κυριακή Μαμώνη, «Σύλλογοι Θράκης».

¹⁹⁶ Στ. Ι. Παπαδόπουλος, «εισαγωγή», σ. 248, 252.

Αντίστοιχα το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως προωθεί την ιδεολογία του μέσω της Πατριαρχικής Επιτροπής και της Φιλευκπαιδικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητας "Αγαπάτε Αλλήλους" στην Κωνσταντινούπολη. Η Πατριαρχική Κεντρική Επιτροπή «είναι η ανωτάτη αρχή η αντιπροσωπεύουσα την Α.Θ. Παναγιώτητα, τον Οικουμενικόν Πατριάρχην, εις πάντα τα αφορώντα την παιδείαν, προς ην έχουσι την αναφοράν πάσσι οι εν τη περιφερεία του Οικουμενικού θρόνου ορθόδοξοι Σχολαί, εφορίαί, και αι περί Σχολών Αδελφότητες».¹⁹⁷

Η σύγκρουση είναι προφανής. Αθήνα και Κωνσταντινούπολη, Ελληνικό κράτος και Οικουμενικό Πατριαρχείο. Και οι δυο φορείς επιδιώκουν να κυριαρχήσουν στην οργάνωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων στη Θράκη. Δεν πρόκειται για μια απλή διάσταση απόψεων αλλά για έναν συνεχή και έντονο ανταγωνισμό για την ανάδειξη του κυρίαρχου και τη δημιουργία ενός ενιαίου κέντρου ελέγχου.

Στη μάχη αυτή συμμετέχουν και τα Προξενεία. Στη διάρκεια των χρόνων βρίσκουμε έγγραφα που ζητούν επιτακτικά τη δημιουργία Προξενείων και Υποπροξενείων ειδικότερα σε περιοχές που απειλούνται άμεσα. Έτσι διαβάζουμε σε δυο έγγραφα του 1873 «Επειδή όμως πολλοί ένταυθα διαμένομεν ύπηκοοι Ἕλληνες καί τά συμφέροντα μας πολυειδῶς καί πολυτρόπως παραβλάπτονται...διά ταῦτα σπεύδομεν νά παρακαλέσωμεν...ὅπως ἐνεργήσετε τά δεοντα...ἵνα ἀνασυστήσῃ τό ένταυθα ἀναγκαιότατον Προξενικόν Πρακτορεῖον»¹⁹⁸, «...καθόσον πράγματι ἡ ἐν ἐκείνῃ τῇ κωμοπόλει ἀνασύστασις τοῦ Προξενικοῦ Πρακτορείου εἶνε ἀπαραιτήτως ἀναγκαία»¹⁹⁹. Παρόμοια έγγραφα βρίσκουμε το 1904 και το 1906 για επιτακτική ἀνάγκη δημιουργίας Προξενείων στην Ξάνθη και στη Γκιουμουλτζίνα «...ἐπί τινάς μῆνας παραμονήν Προξενικῆς ἀρχῆς, ἥς ἡ παρουσία ἀναγκαιοτάτη θεωρεῖται ὑπό τήν ἔποψιν τῆς προστασίας τῶν ιδιωτικῶν συμφερόντων καί ιδιαίτατα ὑπό ἐθνικήν τοιαύτην»²⁰⁰, «τοιαύτην ἀνάγκην ἰδρύσεως Ὑποπροξενείου ἐν Ξάνθῃ»²⁰¹, «...ἀπαραίτητον θεωρώ...τήν ἄμεσον ὑπαγωγῆν τῶν συστηθησομένων Ὑποπροξενείων εἰς τό Προξενεῖον Ἀδριανουπόλεως, καθ' ὅσον οὕτω μόνον δυνατή καθίσταται ἡ ἐνότις καί τό συστηματικόν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐν Θράκῃ ἐργασίας»²⁰²,

¹⁹⁷ Γ. Σ. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης*, σ. 60, 84, 98.

¹⁹⁸ Π. Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά αρχεία*, τόμ. Α', σ. 450.

¹⁹⁹ Ο. π., σ. 451.

²⁰⁰ Ο. π., σ. 470.

²⁰¹ Ο. π., σ. 360.

²⁰² Ο. π., σ. 360.

«Ἡ ἰδρυσις Ὑποπροξενείου ἐν Ξάνθῃ θ' ἀποβῆ ἡμῖν ὠφέλιμος ἔν τε τῇ Ξάνθῃ καὶ ἰδίᾳ ἐν τῇ ἐγκαταλειφθεῖσῃ Γιαμουρτζίνη καὶ τοῖς πέριξ ξενοφώνοις χωρίοις»²⁰³.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ²⁰⁴

1. Οθωμανική διοίκηση (επιθεωρητές-Διεύθυνση της Δημόσιας Εκπαίδευσης-τμήματα παιδείας νομών).
2. Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.
3. Εκπαιδευτικές Επιτροπές.
4. Μητροπόλεις (Δημογεροντίες-Αντιπροσωπείες).
5. Ενοριακές εφορείες-κοινοτικά σχολεία.
6. Φιλευκπαιδευτικοί σύλλογοι.
7. Υπουργείο Εξωτερικών ελληνικού κράτους (Πρόξενοι-Υποπρόξενοι-Επιθεωρητές).

ΘΡΑΚΙΩΤΕΣ ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ
Γεώργιος Ζαρίφης
Γρηγόριος Μαρασλής
Κωστάκης και Γεώργιος Θεοδορίδης
Σταύρος και Πασχάλης Γεωργιάδης
Σαράντης Αρχιγένης
Αγγελής Καμινάρης
Βασ. Ελευθερόπουλος-Λογοθέτης
Θεμ. Γρηγοριάδης
Σταύρος Σταυρίδης
Γρηγ. Αγαθόπουλος
Φώτιος Αναστασιάδης
Νείλος Πενταπόλεως
Ιωακείμ Καλλιπόλεως
Καλλίνικος Πρεσπών
Ιωακείμ Σκαρλατίδης
Δημήτριος και Πηνελόπη Κώστα
Νικ. Ζωγραφίδης

²⁰³ Ο. π., σ. 486.

²⁰⁴ Γ. Σ. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης*, σ. 45.

Τζεφρής Ιωάννου
Μητροπολίτης Αίνου Σωφρόνιος
Αρχιδιάκονος Ιεροσολυμητικού θρόνου Ιώβ
Κωνστ. Κουτσουρέλης
Αντ. Λεονταρίδης
Χρ. Παπαδόπουλος
Ανδρέας Λαμπαδαρίδης
Παναγιώτης Στάλιος
Θεόδ. Ζαλάχας
Αθ. Κουγιουμτζόγλου
Χατζή-Σταύρος Χεκίμολγου
Δημήτριος Δοδόπουλος
Αθ. και Κωνστ. Ξενοκράτης
Γεώργιος Χρυσοβέργης
Αντ. Κομιζόπουλος
Ιωακείμ Μουρκίδης
Μιχαλάκης (μπέης) Γκιουμουσγκερδάρης
Παρασκευάς Νικολάου
Βασίλειος Σουλήνης
Στέφανος Καραθεοδωρής
Αλέξ. και Κωνστ. Καραθεοδωρής
Σαράντης Αρχιγένης
Κυριάκος Κουμπάρης
Κωνστ. Χρυσοκέφαλος
Σέφανος Κουμανούδης
Γεώργιος Ευμορφόπουλος
Βλάσιος Σκορδέλης
Άνθιμος Αλεξούδης
Μιχαήλ Κλεόβουλος
Αριστοτέλης Κουρτίδης
Κοσμάς Μύρτιλος Αποστολίδης
Βλάσιος Γαβριηλίδης

Λάμπρος Γ. Ενυάλης
Αδαμάντιος Διμαντόπουλος
Σταμάτης Ψάλης
Γεώργιος Ι. Παπαδόπουλος
Αριστείδης Βαμβάς
Χρ. Τσουντας
Νικ. Ποριώτης
Γερμανός Στρινόπουλος
Γεώργιος, Κωνσταντίνος, Νικόλαος Μακρίδης
Στίλπωνας Κυριακίδης
Σωφρόνιος Κεχαγιόγλου
Βασίλειος Μυστακίδης
Απόστολος Δοξιάδης
Σωφρόνιος Σταμούλης
Κωνστ. Κουρτίδης
Χρυσόστομος Γ/ Χρυσομαλλίδης

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τον σημαντικότερο, ίσως, ρόλο στην αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας παίζει η εκπαίδευση, ιδιαίτερα μέσω μαθημάτων όπως η γλώσσα, η γεωγραφία, η ιστορία. Μέσω των γλωσσικών μαθημάτων επιβάλλεται η ομογλωσσία στην κοινότητα, με ένταξη ή εξάλειψη των διαφορετικών διαλέκτων ή γλωσσών. Με τη γεωγραφία το άτομο εντάσσεται στο χώρο, ενώ με την ιστορία διαπλάθεται η εθνική μνήμη. Επιπλέον δραστηριότητες όπως εκδρομές, επέτειοι κ.ά συμβάλλουν στην εθνική διαπαιδαγώγηση.

Παρόμοιες συνθήκες συναντήσαμε και στην περίπτωση της οργάνωσης της εκπαίδευσης στη Θράκη. Ο θρακικός χώρος είναι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος όσον αφορά τα εκπαιδευτικά πράγματα. Το ξέσπασμα των εθνικισμών στην περιοχή αλλά και η ύπαρξη μεγάλου μουσουλμανικού αριθμού μέσα στα γεωγραφικά του όρια συνέβαλε στην εντατικότερη ενασχόληση με τη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης.

Συνοπτικά η πορεία της εκπαίδευσης στη Θράκη έχει ως εξής: Μέχρι το 1870 αναφερόμαστε σε σχολεία στα μεγάλα αστικά κέντρα, κοινοτικά ή ενοριακά. Οι ιερείς-δάσκαλοι διδάσκουν στα παιδιά τις βασικές γνώσεις (ανάγνωση, γραφή, αριθμητική) μέσω των εκκλησιαστικών βιβλίων με τον ίδιο τρόπο που τα είχαν διδαχθεί και εκείνοι. Η αλληλοδιδασκτική είναι η κυριότερη μέθοδος διδασκαλίας. Δεν υπάρχει ενιαίο πρόγραμμα. Από το 1870 και μετά παρατηρείται ανάπτυξη. Εμφανίζονται οι σύλλογοι, τα ήδη υπάρχοντα σχολεία στα αστικά κέντρα συνεχίζουν να λειτουργούν και αυξάνεται ο αριθμός τους ενώ παράλληλα διαδίδεται η ελληνική εκπαίδευση στους σλαβόφωνους για να παραμείνουν στο Πατριαρχείο. Το εκπαιδευτικό υλικό εκσυγχρονίζεται και οι δάσκαλοι είναι καλύτερα καταρτισμένοι. Τέλος, από το 1880 μέχρι το 1900 το επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι οι περιοχές Αχή Τσελεμπή, 40 εκκλησίες, βορειοδυτικά στη γραμμή Μουσταφά Πασά-Δεδέαγατς-Γκιουμουλτζίνας, Ξάνθης με διακοπή στο τμήμα Ορτάκιοϊ-Διδυμοτείχου. Εκεί οι Βούλγαροι προσελκύουν σλαβόφωνους πληθυσμούς και είναι εκεί όπου η διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης και η διαμόρφωση ελληνικής συνείδησης γίνεται επιτακτική ανάγκη.

Σε όλη αυτή τη διαδικασία το ελληνικό κράτος περιορίζεται κυρίως στην αποστολή δασκάλων και των απαραίτητων για τη διδασκαλία. Κύριοι φορείς της εκπαίδευσης στη Θράκη είναι οι κοινότητες, η εκκλησία και οι σύλλογοι.

Το μεγαλύτερο μειονέκτημα της ελληνικής εκπαίδευσης στη Θράκη, όπως παρουσιάζεται από τη βιβλιογραφία αλλά και από τις πηγές, είναι η απουσία ενιαίου κέντρου. Σε αντίθεση με την αντίστοιχη βουλγαρική εκπαίδευση η οποία οργανώνεται από την εξουσία, η ελληνική παρουσιάζει μια ελλιπή οργάνωση. Ωστόσο, όπως έχει αναφερθεί ήδη στην εισαγωγή, τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Και η βουλγαρική πλευρά αντιμετωπίζει δυσκολίες ως προς την οργάνωση της εθνικής της εκπαίδευσης και σε καμία περίπτωση δεν χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια. Η έντονη προβολή της καλής οργάνωσης του αντιπάλου ίσως να έχει διπλό στόχο. Από τη μια δημιουργείται αίσθημα υπερηφάνειας. Τι περισσότερο έχει ο άλλος από εμένα και εγώ δεν μπορώ να τα καταφέρω εξίσου καλά; Έτσι μάχομαι με μεγαλύτερο ζήλο. Από την άλλη ίσως προβάλλεται έντονα προκειμένου να δικαιολογήσει υπερβολικές πρακτικές. Δηλαδή επειδή η βουλγαρική πλευρά κάνει για παράδειγμα επιδρομές οφείλει να πράξει ανάλογα και η ελληνική «αναγκαστικά» για να υπερασπιστεί τη θέση της.

Ένα ακόμα λάθος της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής είναι πως προσπαθεί να εφαρμόσει τακτικές του εκπαιδευτικού συστήματος της Αθήνας σε μια περιοχή που το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η ανομοιογένεια. Είναι συνεχής οι παρακλήσεις στα κείμενα για δημιουργία προξενείων, ενδεχομένως ως μια τελευταία προσπάθεια δημιουργίας ενιαίου κέντρου.

Ακόμα ένα πρόβλημα που αντιμετώπιζε η ελληνική εκπαίδευση στη Θράκη ακριβώς λόγω της έλλειψης ενός και μόνο κέντρου ήταν η σύγκρουση Αθήνας-Κωνσταντινούπολης. Οι δυο πλευρές δεν συμφωνούν πάντοτε ως προς τη τακτική τους για την εκπαίδευση στη Θράκη, γεγονός που μόνο αρνητικά μπορεί να επιφέρει στον ήδη ταραγμένο και αναποφάσιστο εθνικά πληθυσμό.

Τέλος αξίζει να αναφερθεί η απουσία των Οθωμανών στα κείμενα. Η Θράκη είναι ακόμα οθωμανική επαρχία όμως οι Οθωμανοί δεν εμφανίζονται πουθενά μέσα στη συζήτηση για την οργάνωση του εκπαιδευτικού της συστήματος. Γιατί συμβαίνει αυτό; δεν ενδιαφέρονταν; Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως τα κείμενα είναι αποσπασματικά και μόνο στα ελληνικά. Μπορεί ενδεχομένως να υπάρχουν έγγραφα που να αναφέρουν κάτι διαφορετικό και ο ερευνητής να μην είχε πρόσβαση. Ακόμα θα ήταν λογικό να υποθέσουμε πως η ελληνική πλευρά εσκεμμένα αποκρύπτει τους Οθωμανούς για να δώσει την εντύπωση πως δεν ενδιαφέρονται και να προσελκύσουν τον πληθυσμό στο ελληνικό κράτος. Επιπλέον θα πρέπει να διασταυρωθούν και με βουλγαρικές πηγές, γεγονός που στην παρούσα εργασία δεν έγινε για τους λόγους

που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή. Το κυριότερο συμπέρασμα που μπορεί να δοθεί ως επίλογος σε αυτή την εργασία είναι πως το θέμα της εκπαίδευσης στην οθωμανική αυτοκρατορία αν και έχει συζητηθεί πολύ θα πρέπει να ερευνηθεί σε νέα βάση. Τονίζεται ιδιαίτερος ο ρόλος του εθνικισμού ως βάση για την έναρξη ενασχόλησης με τα εκπαιδευτικά πράγματα στη Θράκη. Σαφώς και δεν είναι λάθος εφόσον είναι το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τα γεγονότα παίρνουν χώρο αλλά θα πρέπει να εισαχθεί και το κοινωνικό κριτήριο. Το ζήτημα των συλλόγων παρουσιάζει πολλές ελλείψεις ως προς αυτό. Το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας ασχολείται με την απλή καταγραφή και δράση των συλλόγων χωρίς να λαμβάνει υπόψη τον κοινωνικό χαρακτήρα. Μια προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση κάνει η παρούσα εργασία, θέτοντας ερώτημα και τροφή για σκέψη.

ΠΙΝΑΚΕΣ-ΧΑΡΤΕΣ

ΘΡΑΚΗ: Ιστορική και γεωγραφική περιοχή και σύνορα Ελλάδας, Τουρκίας, Βουλγαρίας

ΒΙΛΑΕΤΙ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

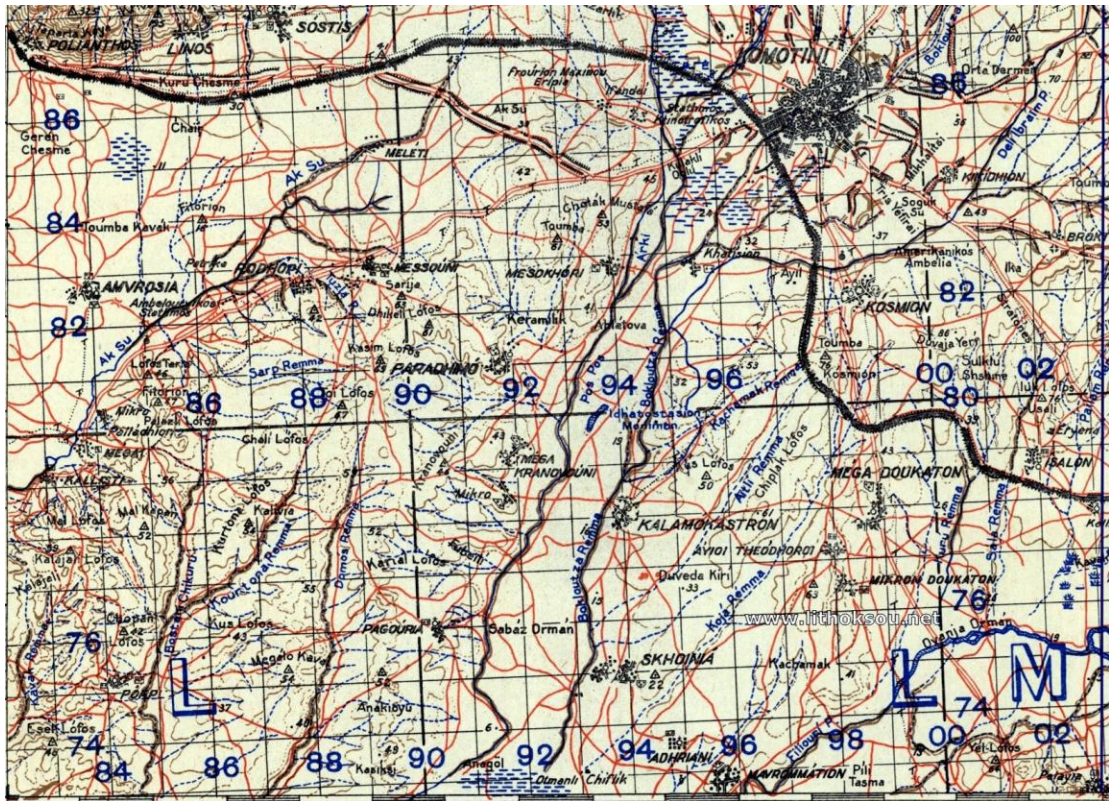
ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΓΚΙΟΥΜΟΥΛΤΖΙΝΑΣ

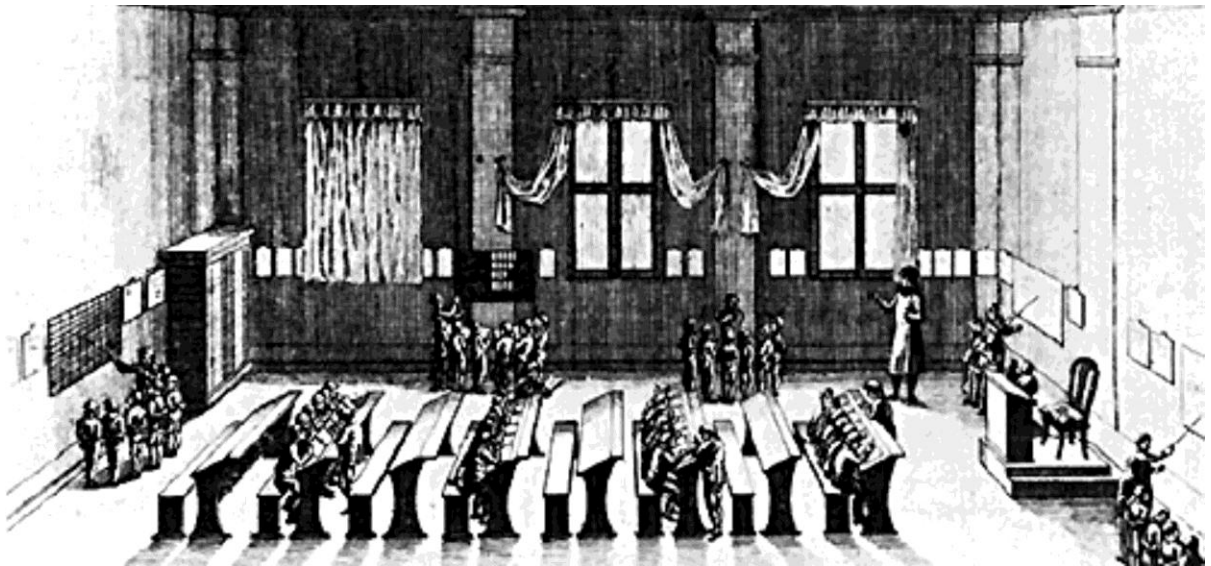
ΕΑΝΘΗ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ

ΛΙΘΟΥΣΑ ΑΛΛΗΛΟΔΙΑΚΤΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΤΟ 1820

(αριστερά) ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΔΙΑ Τ' ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ, Ἡ ΟΔΗΓΟΣ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ, ΥΠΟ ΣΑΡΑΖΙΝΟΥ. (δεξιά) ΙΩΑΝΝΟΥ Π. ΚΟΚΚΩΝΗ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ, ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΗ 1836.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ²⁰⁵

1867

ΒΙΛΑΕΤΙ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ				
Σαντζάκια				
Αδρ/πόλεως (Edirne Sancagi)	Φιλ/πόλεως (Filibe Sancagi)	Σηλύμνου ή Συλλίμνου (Islimye Sancagi) σημ. Sliven	Ραιδεστού (Tekfur dagi, Tekirdag)	Καλ/πόλεως (Gelibolu)
Καζάδες				
Αδρ/πόλεως (Maa nevahi Edirne Kazasi)	Φιλ/πόλεως (Filibe, σημ. Plovdiv) ή Καρλόβου (σημ. Karlovo)	Πύργου (Bergos σημ. Burgas)	Ραιδεστού (Nefs-i Tekfurdagi Kazasi, Tekfurdagi, Tekirdagi)	Καλ/πόλεως (Gelibolu)
Χάφσας (Hafsa)	Χάσκιοϊ (Haskoy, σημ. Haskovo)	Σηλύμνου ή Συλλίμνου (Islimiye, σημ. Sliven)	Μαλγάρων (Malgara, Malkara)	Υψάλων και Αίνου (Ipsala, Enoz, σημ. Enez)
Σαράντα	Καζανλικίου	Ιαμπόλεως ή	Τυρολόης	Μάκρης και

²⁰⁵ Π. Κονόρτας, «Διοικητική οργάνωση (β' μισό 19ου-αρχές 20ου αιώνα)», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0036>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017 και Κυριακή Μαμώνη, «θράκη», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΓ', σ. 368-378.

Εκκλησιών (Kirkkillisse)	(Κηζανλικίου, Kizanlik, σημ. Kazanlik)	Καρναμπάτ (Mua Karina- bad YaUblu Kazasi, σημ. JaNBI/ Karinabad σημ. Karnobat)	(Eregli, Corlu)	Φέρρων (Ferecik; ma Megri)
Μπαμπά-ι Ατίκ ή Μπαμπά Εσκή (Babay-i Atik, Baba-i Atik, Baba-Eski)	Εσκή Ζααραση Παλαιού Ζαγορίου (Eski Zagra, Zagray-i Atik, Zagra-i Atik, σημ. Stara Zagora)	Αετού (Aydos σημ. Ajtos)	Λουλέ Μπουργκάς (Lule burgaz)	Κεσσάνης (Kesan)
Διδυμοτείχου (Dimetoka)	Σουλτάν Γερί (Sultanyeri)	Αγχιάλου (Ahyolu, σημ. Pomorie)	Βιζύης (Vize)	Σάρκιοϊ και Όρσα (Maa Evrese Sarkoy, ελλ. Περίστασις, σημ. Sarkoy)
Γέφυρα Μουσταφά Πασά (Mua Cirmen Cizr-i Mustafa Pasa, σημ. Svilengrad)	Τατάρ Πζαρτζικίου ή Παζαρτζηκίου (Taa pazarcik, Ttarpazarcigi, Pazarcik, σημ. Pazardjik)	Μεσημβρίας (Misivri, Mesebar)	Μπουνάρ Χισάρ (Βρύσεως, Bunar-Hissar)	Γκιουμουλτζίνας (Gumulcine, δηλ. Κομοτηνής)
Κιζιλ Αγάτς (Kizil agac)		Νέου Ζαγορίου (Zagra-i Cedid)	Σαραγίου (Saray)	Τσιρπάν (Cirpan)
Γέφυρα Εργίνη (Ουζούν Κιοπρού, Cizr- i Ergene, Uzun Kopru)			Ινετζίκ (Inecik)	Αχή Τσελεμπή (Ahi Celebi)
			Ναχιέ Ηρακλείας (Eregli Nahiyesi)	

ΒΙΛΑΕΤΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Σαντζάκια

Κωνσταντινουπόλεως	Τσεκμετζέ	Πέραν

Der-i Seadet	Σημ. Buyuk Cekmece	Beyoglu

Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας²⁰⁶
1878-1912

ΚΑΖΑΛΕΣ

Γκιουμουλτζίνας	Σουλτάν Γερί	Αχή Τσελεμπή	Ξάνθης	Εγρί Δερέ	Δαρί Δερέ
		ΝΑΧΙΕΛΕΣ			
Σείχ Τζουμαγιά (Seyh Gumaya)	Αντά (Ada)	Σμιλιάν (Ismilan, σημ. Smoljan)	Γενιτζέ (Yenice, σημ. Γενισαία)	Μεσγκουλλί (Mesgulli)	Σαχίν (Şahin, σημ. Εχίνος)
Κιρλί (Kirli/Girli)	Τασλή (Taşlı)	Τσιτάκ (Citak)	Σακάρ Καγιά (Sakar Kaya, σημ. Λευκόπετρα)	Κιουτσούκ Βιράν (Küçük Viran)	Ακ- Μπουνάρ (Ak Bunar)
Τσακάλ (Çakal)	Γκιουβέ (Guve)	Καρσιλί (Karşılı)	Τζελεπλί (Celepli, σημ. Αγέλη)	Νταούντ (Davud)	
Ντζελεμπιέ (Celebie)	Τεκέ (Teke)	Πασαβήκ (Paşavikö σημ. Πάχνη)	Ντζεντίτ (Cedid, σημ. Σταυρούπολις)	Χοσατζή (Hoşatlı)	
Σεχίρ (Şehir, σημ. περιοχή Κομοτηνής)	Μαστανλή (Mastanlı)	Τουζ Μπουρούν (Tuz Burun)	Γιασή Ορέν (Yası Oren, σημ. Ωραίων)	Ντολαστίρ (Dolaştır)	
Σαπχανέ (Şaphane, Σαπών)		Σουγιουτζίκ (Suyucik)		Ρούπτσος (Rupços/Rupçoz, σημ. περιοχή)	

²⁰⁶ Π. Κονόρτας, «Γκιουμουλτζίνα Σαντζάκι (1878-1912)», στο: *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=NO036>, τελευταία προσπέλαση: 10-10-2016 και του ίδιου «Διοικητική οργάνωση (β' μισό 19ου-αρχές 20ου αιώνα)», *Θ.Η.Θ.*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0036>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

				Devin (στη Βουλγαρία)	
Γιασί (Γιάσμου, Yası)					
Μαρωνείας (Maronya)					
Κουρά-ι Ντζεντίτ (Kura-i Cedid, σημ. στο ΒΑ τμήμα του Νομού Ροδόπης)					

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ:

- ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ Π. Α., *Προξενικά αρχεία Θράκης*, Ξάνθη 1998.
- ΜΕΛΙΡΡΥΤΟΣ Μ., *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιασικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1871.
- ΨΑΛΤΗΣ Στ. Β., *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου Α' στατιστικά περί του ελληνικού πληθυσμού πληροφοροίαι*, Εν Αθήναις 1919.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ ΔΗΜ. Κ., «Σχολές και σχολεία της Θράκης κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας», *Θρακικά, σειρά δευτέρα, τόμος πέμπτος*, Αθήνα 1987, σ. 300-311.
- ΑΔΑΜΑΝΤΙΑΔΗ Ι., «Κατάστασις των ελληνικών εν Θράκη Σχολείων κατά τας αρχάς της παρούσης εκατονταετηρίδος 1885», *ΑΘΛΓΘ*, τ. 6, Αθήναι 1939-40, σ. 132-137.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ Π. ΣΤΕΦ., «Η ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://ecourse.uoi.gr/course/view.php?id=1357>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΙΑ, *Μικρά Ασία 19ος-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1998.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Α., *Ιστορία του Βόρειου ελληνισμού. Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1993.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Α., *Ιστορία της Μείζονος Θράκης*, Αθήνα 2004.
- ΒΟΥΡΗ ΣΟΦΙΑ, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα 1992.
- ΒΑΚΟΥΦΑΡΗΣ Π., «Η κοινοτική διοίκηση μετά τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ) και οι κανονισμοί Κεσσάνης και Αλεξανδρούπολης (Δεδέαγατς)», *ΘΕ*, τόμος πέμπτος, 1984, σ. 17-23.
- ΓΑΛΑΝΗ ΖΩΗ, «Η εκπαίδευση στο σαντζάκι Σερρών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», Θεσσαλονίκη 2009.
- ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓ. Ι., «Ο ελληνισμός της Θράκης κατά την εποχήν της τουρκοκρατίας», *Θρακικά*, 29, 1958, σ. 5-288.
- DAVISON R., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963.

- ΔΡΟΥΓΚΑ ΚΛΕΟΝΙΚΗ Α., *Η ελληνική παιδεία στην Ανατολική Θράκη κατά την οθωμανοκρατία (1352-1922). Η ιδεολογική λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας*, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο ελληνικός Φιλολογικός σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα 1992.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Γ. Π., «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω κατά την Τουρκοκρατίαν», ΑΘΛΓΘ, τόμος Κ' (1955), σ. 145-211.
- GELLNER E., *Έθνη και εθνικισμός*, μετάφραση Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα 1992.
- JENKINS R., *Κοινωνική ταυτότητα*, μετάφραση Κατερίνα Γεωργοπούλου, Αθήνα, 2007.
- KANNER ΕΦΗ, *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Αθήνα 2004.
- ΚΑΡΑΒΑΣ, Σ., «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του “ελληνισμού” (1876-1878)», Α', *Τα Ιστορικά* 36, 2002, σ. 23-74.
- _____, Σ., «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του “ελληνισμού” (1876-1878)». Β', *Τα Ιστορικά* 38, 2003, σ. 49-112.
- KARPAT, K., «Ottoman population records and the census of 1881/2-1893», *International Journal of Middle East Studies* 9, 1978, σ. 237-274.
- ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥ ΜΑΡΙΑ Κ., *Ελληνική Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός*, στο διαδικτυακό τόπο: www.greekhelsinki.gr/bhr/greek/articles/pr_01_05_01.rtf, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.
- ΚΕΚΡΙΔΗΣ Σ., « Η εκπαιδευτική κατάσταση της Θράκης στις αρχές του 20ου αιώνα: Η περίπτωση του Βασιλικού», *ΘΕ*, τόμος δέκατος (1995-1998), σ. 245-251.
- ΚΕΧΑΓΙΑΣ Θ., *Επιστήμες στην οθωμανική αυτοκρατορία: Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί*, στο διαδικτυακό τόπο: www.hpdst.gr/system/files/kritiki-3-06-79-kehagias.pdf, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.
- KITROMILIDES P., «Imagined Communities and the origins of the National Question in the Balkans», στο: M. BLINKHIKN-Th. VEREMIS (Ed.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα, 1990.
- KREISER K., *Die Siedlungsnamen Westthrakien nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Istanbul 1978.
- KONOPTAS Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17ος-αρχές 20ου αιώνα*, Αθήνα 1998.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19ος-αρχές 20ου αιώνα)», *EIE* (εκδ.), *Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2000, σ. 169-195.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Nationalism vs Millets: Building collective identities in Ottoman Thrace», *N. Diamantouros, N. Dragonas, Thalia-Keyder G., (επίμ.), Spatial Conceptions of the Nation. Modernizing Geographies in Greece and Turkey*, London-New York 2010, σ. 161-180.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Nationalist infiltration in Ottoman Thrace (ca. 1870-1912). The case of the Kaza of Gumuljina», στο: *B. C. Fortnas, S. Katsikas, D. Kamouzis, P. Konortas (ed.), State-Nationalism in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims 1830-1945*, NY 2013, σ. 73-95.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Διοικητική οργάνωση (β' μισό 19ου-αρχές 20ου αιώνα) », *ΘΗΘ*, στο <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0036>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Ξάνθης και Περιθεωρίου Μητρόπολη», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0006>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Γκιουμουλτζίνας Καζάς (1878-1912)», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0042>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Γκιουμουλτζίνα Σαντζάκι(1878-1912)», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0042>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Αχή Τσελεμπή Καζάς (1878-1912)», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0042>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Ξάνθης Καζάς (1878-1912)», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0042>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

ΚΟΝΟΡΤΑΣ Π., «Δαρί Δερέ Καζάς (1878-1912)», *ΘΗΘ*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0042>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.

- ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗ Ξ.-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Θεσσαλονίκη 1993.
- ΚΟΥΤΡΟΥΛΑΣ ΕΥ. Δ., «Η παιδεία στη Θράκη τον 19ο και 20ο αιώνα», στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.24grammata.com/?p=10167>, τελευταία προσπέλαση 7-1-2017.
- ΛΕΚΚΑΣ Π. Ε., *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1996.
- ΜΑΜΩΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗ, *Θρακική βιβλιογραφία (1958-1906)*, Αθήνα 1967.
- ΜΑΜΩΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗ, «Σύλλογοι Θράκης και ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885)», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού συμποσίου: Η τελευταία φάσις της ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1881)*, Αθήνα 1983, σ. 349-359.
- ΜΑΜΩΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗ, «Θράκη», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΓ' , σ. 368-378, τόμ. ΙΔ' , σ. 358-67.
- ΜΠΕΛΙΑ ΕΛΕΝΗ Δ., «Ελληνικά σχολεία της Θράκης και της ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885)», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού συμποσίου: Η τελευταία φάσις της ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1881)*, Αθήνα 1983, σ. 527-545.
- ΜΠΕΛΙΑ ΕΛΕΝΗ Δ., Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Θράκη 1869-1910. Ανάπτυπο από τα πρακτικά του Συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στις 5-9 Δεκεμβρίου 1985 στην Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, με θέμα «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη», Θεσσαλονίκη 1988.
- ΜΠΕΛΙΑ ΕΛΕΝΗ Δ., *Εκπαίδευση και αυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995.
- ΜΠΟΝΙΔΗΣ Κ. Θ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996.
- ΜΠΙΕΤΣΑΣ Γ. Σ., *Διατριβή, Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτούρκων*, Θεσσαλονίκη 2003.
- McCARTHY, J., *Muslims and Minorities. The population of Ottoman Anatolia at the end of the Empire*, New York 1983.
- ORTAYLI L., *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19ος αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, Αθήνα 2004.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΛΥΔΙΑ, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα-Γιάννινα 1992.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στ. Ι., «Εισαγωγή στην ιστορία των ελληνικών Φιλεκπαιδευτικών συλλόγων της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 19ο και 20ο αιώνα», *Παρνασσός*, αρ. 2, τ. Δ' (Απρίλιος-Ιούνιος 1962), σ. 247-258.

ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ Θ., «Το αρχείο της εκπαιδευτικής και φιλανθρωπικής Αδελφότητος Κωνσταντινουπόλεως. Οργάνωση της παιδείας στη Θράκη κατά τα τέλη του 19ου αιώνα», *ΘΕ*, 9 (1992-1994), σ. 1-18.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. *Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΠΟΛΥΔ., «Τα ελληνικά γράμματα τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα στη Θράκη», *ΑΘΛΓΘ*, τόμος 25ος, 1960, σ. 227-269.

ΠΑΤΡΩΝΙΔΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑ, Διατριβή, *Η εκπαιδευτική πολιτική της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1941-1944)*, Ιωάννινα 2011.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Σ. Γ., *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια. Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη, 1878-1914*, Αθήνα 2006.

QUATAERT D., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, 2006.

RUNCIMAN S., *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως λίγο πριν από την Άλωση της Πόλης μέχρι και την επανάσταση του 1821*, Αθήνα 2010.

ΣΟΛΔΑΤΟΣ Χ. Σπ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τόμος Α'. *Η γέννηση και η εξέλιξη των σχολείων*, Αθήνα 1989.

ΧΟΛΕΒΑ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, Διατριβή, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως, 1870-1912*, Αθήνα 2015.